BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS:

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.

No. 82.

व्याकरणमिताक्षरा ।

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमदन्नंभट्टप्रणीता ।

श्रीपरवस्तुश्रीनिवासजगन्नाथस्वामिभिरार्यवरगुरुभिः
तत्पुत्रेण आचार्यभट्टनाथस्वामिना च संशोधिता ।

VYÂKARANAMITÂKSHARA,

A gloss on PÂNINI's Grammatical Aphorisms,
BY SREE ANNAMBHATTA.

EDITED BY
S. P. S. JAGANNÂTHASWÂMY ARYAVARAGURU
AND HIS SON
ÂCHÂRYA BHATTANÂTHASWÂMY.

Fasciculus III.

BENARES.
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidya vilas Press,
BENARES.

1904.

सूचना ।

प्रथमखण्डद्वयमुखपृष्ठे पाणिनीयमिताक्षरेति
प्रमादतो मुद्रितम् ।

त्किम्। अधाक्षीत्। अनिटः किम्। अकोषीत्॥

श्लिष आलिङ्गने॥ ४६॥

श्लिष इत्यस्माच्च्लेः क्सस्स्यादालिङ्गनेऽर्थे। आश्लिक्षत्[1] कन्यां देवदत्तः। आलिङ्गने किम्। समाश्लिषज्जतु च काष्ठं च॥

नदृशः॥ ४७॥

दृशश्च्लेः क्सो न स्यात्। इरित्त्वादङ्वा। अदर्शत्। अद्राक्षीत्॥

णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्॥ ४८॥

ण्यन्ताच्छ्र्यादिभ्यश्च च्लेश्चङादेशः स्यात्कर्त्रर्थे लुङि। सिचोऽपवादः। अचीकरत्। अशिश्रियत्। अदुद्रुवत्। असुस्रुवत्। कर्तरि किम्। अकारयिषातां देवदत्तेन॥ णिङभावपक्षे,

कमेश्चङ् वाच्यः॥

अचकमत। णिङ्पक्षे अचीकमत॥

विभाषा धेट्श्व्योः॥ ४९॥

आभ्यां च्लेश्चङ् वा स्यात्। अदधत्। पक्षे विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः (२।४।७८) इति सिचो वा लुक्। अधात्। अधासीत्। अशिश्वियत्। पक्षे जृस्तम्भु (३।१।५८) इत्यङ्वा। अश्वत्। अश्वयीत्। कर्तर्येव। अधिषातां गावौ वत्सेन॥

1 आश्लिक्षत् क

गुपे श्छन्दसि ॥ ५० ॥

आय प्रत्ययाभावपक्षे गुपेश्च्ले श्चङ् वास्या च्छन्दसि । मित्रावरु णा गृहा नजूगुपतं युवम् ।

नोनयति ध्वनयत्येलय त्यर्दयतिभ्यः ॥ ५१ ॥

एभ्यो ण्यन्तेभ्य श्चङ्नस्या च्छन्दसि । औनयीत् । अध्वनयीत् । ऐलयीत् । आर्दयीत् । लोकेतु औनिनत् । अदिध्वनत् । ऐलिल त् । आर्दिदत् ॥

अस्यति वक्ति ख्यातिभ्योऽङ् ॥ ५२ ॥

एभ्यश्च्ले रङ् स्यात् । अस्यतेः पुषादित्वेनैव सिद्धे आत्मनेपदार्थं ग्रहणम् । आस्थत् । आस्थत । अवोचत् । अख्यत् । कर्तर्येव । प र्यासिषातां वृक्षौ देवदत्तेन ॥

लिपिसिचि ह्वश्च ॥ ५३ ॥

एभ्य श्च्ले रङावेश स्स्यात् । अलिपत् । असिचत् । अह्वत् ॥

आत्मनेपदे ष्वन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

पूर्वसूत्रोक्तस्य विकल्पः । अलिपत । अलिप्त । असिचत । असि क्त । अह्वत । अह्वास्त ॥

पुषादि द्युता द्य्लृदितः परस्मै पदेषु ॥ ५५ ॥

श्यन्विकरण पुषादे र्द्युतादे र्लृदितश्च च्ले रङादेशस्स्या त्परस्मैपदे

षु । अपुषत् । अद्युतत् । अगमत् । तङि तु अद्योतिष्ट ॥

सर्तिशास्त्यर्तिभ्याश्च ॥ ५६ ॥

एभ्यश्च्ले रङ् स्यात् । असरत् । अशिषत् । आरत् । पृथक्सूत्रकरणा त्तङ्यपि । समारत ॥

इरितोवा ॥ ५७ ॥

इरितो धातो श्च्ले रङादेशो वास्या त्परस्मैपदेषु । अभिदत् । अभैत्सीत् । तङि तु अभित्त ॥

जॄस्तम्भु म्रुचु म्लुचु ग्रुचु ग्लुचु ग्लुञ्चु

श्विभ्यश्च ॥ ५८ ॥

एभ्य श्च्ले रङादेशो वा स्यात् । अजरत् । अजारीत् । अस्तभत् । अस्तम्भीत् । अम्रुचत् । अग्रोचो दित्यादि । अश्वत् । अश्वयीत् । अशिश्वियत् । ग्लुचिग्लुञ्च्यो रन्यतरोपादानेनैव रूपत्रयसिद्धे रुभयोपादानं व्यर्थमिति भगवदुक्ते ग्लुञ्चि ग्रहण सामर्थ्या दङि न लोपो नभवतीति मत मनादेयम् ॥

कृ मृ दृ रुहिभ्य श्छन्दसि ॥ ५९ ॥

एभ्य श्च्ले रङ् स्या च्छन्दसि । अकरत् । अमरत् । व्यत्ययेन परस्मै पदम् । अदरत् । अरुहत् । अन्तरिक्षाद्दिव मारुहम् । लोके तु अकार्षी दित्यादि ॥

च्चिण्ते पदः ॥ ६० ॥

पदश्च्लेश्चिणेकवचने तशब्दे परे[1] । अपादि । ते किम्[2] । अपत्साताम् ॥

दीप जन बुध पूरि तायि प्यायिभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ६१ ॥

एभ्यश्च्लेश्चिणादेशो वा स्यात्तेपरे । अदीपि । अदीपिष्ट । अजनि । अजनिष्ट । अबोधि । अबुद्ध । अपूरि । अपूरिष्ट । अतायि । अतायिष्ट । अप्यायि । अप्यायिष्ट ॥

अचः कर्म कर्तरि ॥ ६२ ॥

अजन्ता त्कर्मकर्तरि च्लेश्चिण्वा स्या त्तेपरे । अकार्यकृतवा कटः स्वयमेव । अचः किम् । अभेदि काष्ठं स्वयमेव । कर्मकर्तरि किम् । अकारि कटो देवदत्तेन ॥

दुहश्च ॥ ६३ ॥

अस्मा च्च्लेश्चिण्वा स्या त्कर्मकर्तरि । अदोह्यदुग्धवा गौ स्स्वयमेव ॥

न रुधः ॥ ६४ ॥

अस्मा च्चिण् न स्या त्पूर्वविषये । अन्वरुद्धगौस्स्वयमेव । कर्मकत

1 तशब्दे चि

2 पदेनिकम् इतिचिपुस्तकस्थो पपाठः

रीत्येव। अरोधि गौ गोंपेन ॥

तपो ऽनुतापे च ॥ ६५ ॥

तप श्च्लेश्चिण् न स्या त्कर्मकर्तर्यनुतापे च। अतप्त तप स्तापसः। तपस्तपः कर्मकस्येति (३। १। ८८) तापसः कर्मकर्ता। अन्ववा तप्त पापेन। अत्र न्याय्ये[1] कर्मणि लकारः ॥

चिण् भावकर्मणोः ॥ ६६ ॥

धातो श्च्ले श्चिणादेश स्स्या द्भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे। अशायि भवता। अकारि कटः ॥

सार्वधातुके यक् ॥ ६७ ॥

भावकर्मवाचिनि सार्वधाके परे धातो र्यक्प्रत्यय स्स्यात्। आस्यते भवता। पच्यते ओदनः।

कर्तरि शप् ॥ ६८ ॥

कर्त्रर्थे सार्वधातुकेपरे धातोः शप्प्रत्ययः स्यात्। भवति ॥

दिवादिभ्य श्श्यन् ॥ ६९ ॥

एभ्यः श्यन्प्रत्ययः स्या त्कर्तरि सार्वधातुके। शपो ऽपवादः। दीव्यति ॥

वा भ्राश भ्लाश भ्रमु क्रमु क्लमु त्रसि त्रुटि लषः ॥ ७० ॥

---

[1] न्याय्योइतीतिपुस्तकस्थोपपाठः

एभ्यः श्यन्वा स्यात्। भ्राश्यते। भ्राशते। म्लाश्यते। म्लाशते। भ्रमेर्दैवादिकस्य भौवादिकस्यच ग्रहणम्। भ्राम्यति। भ्रमति। भ्रमति। क्राम्यति[1]। क्रामति। क्लाम्यति। क्लामति। लस्यति। लसति। त्रुट्यति। त्रुटति। लष्यति। लषति॥

यसोऽनुपसर्गात् ॥ ७१॥

अनुपसर्गा द्यसः श्यन्वा। यस्यति। यसति। अनुपसर्गात्किम्। आयस्यति[2]॥

संयसश्च ॥ ७२॥

संपूर्वा द्यसः श्यन्वा। संयस्यति। संयसति॥

स्वादिभ्यःश्नुः ॥ ७३॥

एभ्यः श्नुप्रत्ययः स्यात्। शपोऽपवादः। सुनोति॥

श्रुवःशृच ॥ ७४॥

श्रुवः श्नुप्रत्ययः स्या च्छ्रुवः शृभावश्च। शृणोति॥

अक्षोऽन्यतरस्याम्॥ ७५॥

अक्षः श्नुप्रत्ययो वा स्यात्। पक्षे शप्। अक्ष्णोति। अक्षति॥

तनूकरणे तक्षः ॥७६॥

---

1 क्रम्यति क

2 आयुष्यतिइतिपुस्तकस्थोपपाठः

अस्मात् श्नु र्वास्यात्। तक्ष्णोति, तक्षति, काष्ठम्। तनूकरणे किम्। संतक्षति वाग्भिः ॥

तुदादिभ्यः शः ॥७७॥

एभ्यः शः स्यात्। शपोऽपवादः। तुदति ॥

रुधादिभ्यः श्नम् ॥ ७८ ॥

एभ्यः श्नम्प्रत्ययः स्यात्। रुणद्धि ॥

तनादिकृञ्भ्य उः ॥ ७९ ॥

तनादेः कृञश्च उप्रत्ययः स्यात्। तनोति। करोति। तनादित्वेनैव सिद्धे कृञ्ग्रहणं तनादि कार्यान्तराभाव ज्ञापनार्थम्। तेन तनादिभ्य स्तथासोरिति (२।४।७९) कृञो नभवति ॥

धिन्विकृण्व्योरच ॥ ८० ॥

आभ्या मुप्रत्ययः स्या दकार श्चान्तादेशः। धिनोति। कृणोति। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वा न्नोपधा गुणः ॥

क्र्यादिभ्यः श्ना ॥ ८१ ॥

एभ्यः श्नाप्रत्ययः स्या च्छप्। क्रीणाति ॥

स्तन्भु स्तुन्भु स्कन्भु स्कुन्भु स्कुञ्भ्यः श्नुश्च॥ ८२ ॥

स्कुञ् आप्रवणे। अन्ये सौत्राः। एभ्यः श्नुः स्यात् श्नाच। स्त

भ्नोति। स्तभ्नाति। स्तुभ्नोति। स्तुभ्नाति। स्कभ्नोति। स्कभ्नाति। स्कुभ्नोति। स्कुभ्नाति। स्कुनोति। स्कुनाति॥

हलः श्नः शानज्झौ॥ ८३॥

हलः परस्य श्नः शानजादेशः स्यात् हौ। गृहाण॥

छन्दसि शायजपि॥ ८४॥

हलः श्नः शायच् स्यात् शानजपि हौ छन्दसि। गृभाय। बधान।

व्यत्ययो बहुलम्॥ ८५॥

शबादीनां श्नान्तानां छन्दसि व्यत्ययो वास्यात्। भेदति। भिनत्ति। बहुलग्रहणं सर्वव्यभिचारार्थम्।

सुप्तिङुपग्रह लिङ्ग नराणां
काल हलच् स्वर कर्तृ यङांच।
व्यत्यय मिच्छति शास्त्रकृ देषां
सोऽपिच सिध्यति बाहुळकेन॥

लिङ्याशिष्यङ्॥ ८६॥

आशीर्लिङ्परत श्छन्द स्यङ् प्रत्ययः स्यात्। मन्त्रं वोचेम॥

दृशे रग्वाच्यः॥

पितरंच दृशेयम्॥

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः॥ ८७॥

कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता कर्मव स्स्यात् । कर्मकारकं यदाकर्तृत्वेन विवक्ष्यते तदा कर्मकार्याणि य आत्मनेपद चिण् चिण्वदिटः स्यु रित्यर्थः । क्रियते अकारि कारिष्यतेवा घटः स्वयमेव । व त्किम् । अकर्मकाश्रयो भावे क्तो यथा स्यात् । भिद्यते कुसूलेन ॥

क्तान्त वाच्यः कर्ता कर्मवत् ॥

तेन कुसूलेने त्यत्र द्वितोयान । कर्मणेति किम् । असि श्छिन त्ति । स्थाली पचति ॥

एकस्मिन् धातौ कर्मकर्ता दर्मवत् ॥

तेनेह न । पच त्योदनं देवदत्तो, राध्य त्योदनः स्वयमेव ॥

कर्मस्थ भावानां कर्मस्थक्रियाणांच दार्मवद्भावः ॥

कर्मस्थः पचते र्भावः कर्मस्थाच भिदेः क्रिया ।

मासासिभावः कर्तृस्थः कर्तृस्थाच गमेः क्रिया ॥

मास मास्यत इत्यादौ माससंबन्ध्यासिभावो मासासिभावः ॥

तप स्तपःकर्मकस्यैव ॥ ८८ ॥

तपःकर्मकस्य तपेः कर्ता कर्मव स्स्यात् । तप स्तप्यते तापसः । तपः कर्मकस्य किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । उत्त प्यमानं सुवर्णं सुवर्णकारं वितपति ॥

नदुह स्नु नमां यक्चिणौ ॥ ८९॥

एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न । दुग्धे अदुग्ध मस्नुते माखोष्ट वा गौः स्वयमेव । नमते अनंस्तवा दण्डः स्वयमेव ॥

णिश्रन्थि ग्रन्थि ब्रू आत्मनेप दाकर्मकाणां
कर्मकर्तरि यक्चिणौ न ॥

कारयते अचीकरतवा कटः स्वयमेव । उत्पुच्छयते उदपुपुच्छतवा गौः स्वयमेव । श्रन्थते अश्रन्थिष्ट, ग्रथ्नीते अग्रन्थिष्ट[1] ब्रूते अवोचतवा श्लोकः स्वयमेव । येषा मकर्मकाणा मात्मनेपदं विहितं, ते यदाऽन्तर्भावितण्यर्था स्सकर्मका स्तदा कर्म कर्तरि यक्चिणो र्निषेधः । विकुर्वते व्यकृषतवा स्वयमेव सैन्धवाः । स्वयमेव पलायन्त इत्यर्थः ॥

कुपि रजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ॥ ९० ॥

अनयोः कर्मकर्तरि श्यनपरस्मैपदे वास्तः । यगात्म नेपदापवादः । कुप्यति कुप्यतेवा पादः स्वयमेव । रज्यति रज्यतेवा वस्त्रं स्वयमेव । व्यवस्थित विभाषेयम्[2] । ते नार्धधातुके नस्तः । चुकुषे कोषिषीष्टि कोषिष्यते अकोषिवा पादः स्वमेव । ररञ्जे ररङ्क्षीष्ट रङ्क्ष्यते अरञ्जिवा वस्त्रं स्वयमेव ॥

धातोः ॥ ९१ ॥

---

1 'श्रन्थग्रन्थसंदर्भे चुरादावा धृषीयौ तयोर्णिजभावपक्षेग्रहणं, तथा क्र्यादिष्वपि पठ्यंते तयोरपिग्रहणम् । ...। श्रन्थिग्रन्थ्योराधृषीयचयोः ग्रन्थति ग्रन्थं देवदत्तः । श्रन्थति मेखलाम् ॥ ग्रन्थतेग्रंथः स्वयमेव । अग्रन्थिष्ट ग्रंथः स्वयमेव ॥ श्रन्थते मेखला स्वयमेव । अश्रन्थिष्ट मेखला स्वयमेव । क्रैयादिकयोस्तुग्रथ्नीते ग्रन्थः स्वयमेव । श्रथ्नीते मेखलास्वयमेव ॥' इति पदमञ्जर्यां हरदत्तः ॥

2 कुपिरजोः व्यवस्थिति विभाषेयम्' वि.

आतृतीया ध्यायान्तं वक्ष्यमाणाः प्रत्यया धातोर्ज्ञेयाः । आर्धधा तुकसंज्ञायां (३ । ४ । ११४ सू ।।) धातोरि त्युच्चार्य यो विहितइ त्येतदर्थलाभार्थ मय मधिकारः । शमिधातो (३ । २ । १४) रित्यतो धातुग्रहणा नुवृत्त्या तदर्थलाभा दिदं सूत्रं व्यर्थम्, कृदुप पदसंज्ञा वासरूपविधयो प्युत्तरत्रै वानुवृत्त्या भविष्यन्ति, नयर्थत्वे तिस्थित माकरे ।।

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ।। ९२ ।।

अस्मिन् धात्वधिकारे कर्मण्यण् (३।२।१) इत्यादौ सप्तमीनिर्दिष्ट मुपपदसंज्ञंस्यात् । कुम्भकारः ।।

कृदतिङ् ।। ९३ ।।

अस्मिन्नधिकारे तिङ्वर्जः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् । कर्तव्यम् । अतिङ्किम् । जीयात्[1] ।।

वाऽसरूपोस्त्रियाम् ।। ९४ ।।

अस्मि नधिकारे असरूपोऽपवाद उत्सर्गस्यवा बाधकः स्यात् स्त्र्यधिकारविहितं वर्जयित्वा । ण्वुल् तृचौ (३ । १ । १३३) । इगुपध ज्ञा प्री किरः कः (३ । १ । १३५) । विक्षिपः । विक्षेप कः । विक्षेप्ता ।। असरूपः किम् । गोदः । कम्बलदः । अणः को नित्यं बाधकः[2] ।।

---

1 'बीयात्' इति काशिका

2 कर्मण्यण इत्यणः आतोऽनुपसर्गेकः इत्ययानित्यं बाधकइत्यर्थः ।

नानुबन्धकृत मसारूप्यम्[1] ॥

अक्रियां किम् । चिकीर्षा । क्तिनो नित्यं बाधः[2] ॥

कृत्याः प्राङ्ण्वुलः[3] ॥ ९५ ॥

ण्वुलतृचा(३।१।१३३) वित्यतः प्राक्ये प्रत्यया स्ते कृत्यसंज्ञाःस्युः ॥

तव्यत्तव्यानीयरः ॥ ९६ ॥

धातो रेते प्रत्ययाः स्युः । तरेफौ स्वरार्थौ । कर्तव्यम् । करणीयम् ॥

वसे स्तव्य त्कर्तरि णिच्च ॥

वास्तव्यः ॥

कर्मकर्तरि केलिमर् वाच्यइति वृत्तौ ॥

भाष्येतु कर्मणी त्युक्तम् । पचेलिमा माषाः ॥

अचो यत् ॥ ९७ ॥

अजन्ता द्य त्स्यात् । जेयम् । हलन्तानां ण्यद्विधाना[4]द्वे वाजन्त नियमे लब्धे अज्ग्रहण म जन्त भूतपूर्वादपि यथा स्या दित्येवमर्थम् । दित्स्यम् । अतोलोपे आर्धधातुकइति विषयसप्तमी पक्षे इदं प्रयो

1. परिभाषेयम् । स्यादृद्यर्थेतिप्राप्तप्रत्ययबाधको ददातिदधात्योर्विभाषेतिप्रत्ययविकल्पो स्याःज्ञापकः । अन्यथा नुबन्धकृतादसारूप्यादेव शविषयेणोभविष्यतीतिकिं विकल्पेन ॥

2. स्त्रियांक्तिन्नित्यु त्सर्गस्यक्तिनःअप्रत्ययाविस्यनेनअपवादत्वान्नित्यंबाध इत्यर्थः ।

3. अयंपाठोवृत्त्यनुरोधीनभाष्यसम्मतः इति इदंदत्तमध्येसंपर्कम् ।

4. ऋहलोर्ण्यदित्यनेन ।

जनम् । परसप्तमीत्वे स्पष्टार्थं मन्ग्रहणम् ॥

तकि चति शसि यति जनीनामुपसंख्यानम् ॥

तक्यं । चत्यं । शस्यं । यत्यं । जन्यं॥

हनो वा वध्च ॥

वध्यं । घात्यम् ॥

पो रदुपधात् ॥ ९८ ॥

पवर्गान्ता ददुपधा यत्स्यात् । ण्यतोऽपवादः । लप्यं । लभ्यं । पोः किम् । वाक्यं । अदुपधत्किम् । कोप्यं । तपरः किम् । आप्यम् ॥

शकिसहोश्च ॥ ९९ ॥

यत् । शक्यम् । सह्यम् ॥

गद मद चर यम श्चानुपसर्गे ॥ १०० ॥

एभ्योऽनुपसर्गेभ्यो यत्स्यात् । गद्यं । मद्यं । चर्यं । यम्यं । अनुपसर्गे किम् । प्रगाद्यमित्यादि । यमः पूर्वेणैव सिद्धे अनुपसर्गादेवेति नियमार्थं ग्रहणम् ॥

चरे राङ्य गुरौ॥

आचर्यो देशः । गुरौ तु आचार्यः ॥

अवद्य पण्य वर्या गर्ह्य पणित

व्यानिरोधेषु ॥ १०१ ॥

एते यथाक्रमं गर्ह्यादिषु यदन्ता निपात्यन्ते । अवद्यं गर्ह्यंचेत् ॥ अनुद्यमन्यत् । वद सुपि क्यप्च (३ । १ । १०६) ॥ पण्यं प णितव्यंचेत् । पाण्यमन्यत् । स्तुत्य मित्यर्थः ॥ शतेन वर्या क न्या । अनिरोधश्चेत् । वरितु नियमाभावो ऽनिरोधः । वृत्या न्या । एतिस्तु शासित्यादिना (३ । १ । १०९) क्यप् ॥ वर्येति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः किम् । वार्या ऋत्विजः । ऋत्विजामपि यष्टु भि र्वरणे नियमाभावः ॥

वह्यं करणम् ॥ १०२ ॥

करणे वह्यमिति निपात्यते । वह्यं शकटम् । करणं किम् । वाह्य मन्यत् ॥

अर्यः स्वामि वैश्ययोः ॥ १०३ ॥

ण्यति प्राप्ते यदन्त एतयो र्निपात्यते । अर्यः स्वामी वैश्योवा । ब्राह्मण स्त्वार्यः ॥

स्वामि न्यन्तो दात्तत्वं वाच्यम् ॥

यतो ऽनाव (६ । १ । २१३) इति बाधनार्थम् ॥

उपसर्या काल्या प्रजने ॥ १०४ ॥

निपातो ऽयम् । प्राप्तकाल्या काल्या । समय स्तदस्य प्राप्त (५ । १ । १०४) मित्यर्थे कालाद्यत् (५ । १ । १०७) । प्रजनं गर्भग्र हणम् । प्रजने प्राप्तकालाचेत् उपसर्या गौः । उपसार्याऽन्या ॥

अजर्यं संगतम् ॥ १०५ ॥

नञ् पूर्वा ज्जीर्यतेर्यं निपात्यते। संगतं चेत्कर्तृ। संगतं संगमः। नञोर्यतो ह्यजर्यं मार्यसंगतम्। संगतं किम्। अजरिता कम्बलः ॥

वद स्सुपि क्यप्च ॥ १०६ ॥

अनुपसर्गे सुप्युपपदे वदः क्यप्यतौ स्तः। ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवद्यम्। सुपि किम्। वाद्यम्। उपसर्गेतु प्रवाद्यम् ॥

भुवो भावे ॥ १०७ ॥

अनुपसर्गे सुपि भुवः क्यप्स्याद्भावे। ब्रह्मभूयं। ब्रह्मत्व मित्यर्थः। सुपि किम्। भव्यम्। अनुपसर्गे किम्। प्रभव्यम् ॥

हन स्तच ॥ १०८ ॥

सुप्यनुपसर्गे हन्तेः क्यप् स्याद्भावे। तकार श्चान्तादेशः। ब्रह्महत्या। स्त्रीत्वं लोकात्। सुपिकिम्। घातः। अनभिधानात् भावे ण्यन्न। अनुपसर्गे किम्। प्रघातः ॥

एति स्तु शा स्वृ दृ जुषः क्यप् ॥ १०९ ॥

भावे सुप्यनुपसर्गइति निवृत्तम्। एभ्यः क्यप् स्यात्। इत्यः। स्तुत्यः। शिष्यः। वृत्यः। आदृत्यः। जुष्यः। पुनः क्यब्ग्रहण[1] मोरावश्यक (३।१।१२५) इति ण्य द्बाधनार्थम्। अवश्य

1. वदस्सुपीत्यतःक्यबि त्यनुवर्तमानेपुनःक्यब्ग्रहणमित्यर्थः।

स्तुत्यः । वृइति वृञश्च ग्रहणम् । वृत्यास्तु वार्या ऋत्विजः ॥

शंसि दुहि गुहिभ्यो वा ॥

शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् ॥

आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायाम् ॥

आज्यम् ॥—कथं तर्हि उपेयमिति । ईङो रूपम्[1] । इण स्तूपे त्यमित्येव ॥

ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः ॥ ११० ॥

ऋदुपधाच्च क्यप् स्यात् । वृत्यम् । क्लृपि चृत्योस्तु कल्प्यम् । चर्त्यम् । तपरः किम् । कॄत संशब्दने । ण्यदेव कीर्त्यम् । कीर्तयते र्णिजभावपक्षे ण्यत् । ण्यन्ताच्च यता भाव्यम् ॥

पाणौ सृजेर्ण्यत् ॥

पाणिसर्ग्या रज्जुः ॥

समवपूर्वाच्च ॥

समवसर्ग्या ॥

ई च खनः ॥ १११ ॥

खनः क्यप्स्यादीकारश्चान्तादेशः । खेयम् । दीर्घो न्वा रणं ये विभाषेति (६ । ४ । ४३) पक्षे आत्व बाधनार्थम् । प्रत्ययसंनियोगशिष्टस्य इकार स्यान्तरङ्गत्वा दात्वप्राप्त्यभावा द्ध्रस्वविधाव पि नबाधकमि त्याकरे ॥

---

1 'इणतावेत्यस्य ।' इतिवृत्तकृतः

भृञोऽसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥

अस्मात्क्यप्स्यादसंज्ञायाम् । भृत्याः कर्मकराः । संज्ञायांतु भार्यानाम क्षत्रियाः ॥

संपूर्वाद्वा ॥

संभृत्याः । संभार्याः ॥— कर्मणिण्यति भार्याशब्दः ॥

मृजेर्विभाषा ॥ ११३ ॥

अस्मात् क्यब्वा स्यात् । परिमृज्यः । परिमार्ग्यः ॥

राजसूय सूर्य मृषोद्य रुच्य कुप्य कृष्ट पच्याव्यथ्याः ॥ ११४ ॥

एते क्यपि निपात्यन्ते । राजनि तृतीयान्ते प्रथमान्ते वोपपदे सुनोतेः क्यप् । राज्ञा सूयते राजावा सोतव्यः राजसूयः ॥ सर्ते रुत्वम् । सुवतेर्वा रुडागमः । सरति सुवतेवा सूर्यः ॥ वदस्सुपीति (३ । १ । १०६) मृषापूर्वस्य यद्बाधनार्थे निपातः । मृषोद्यम् ॥ रोचतेऽसौरुच्यः । गुपेरादेः कत्वंसंज्ञायाम् । कुप्यम् । गोप्य मन्यत् ॥ कृष्टे पच्यन्ते कृष्टपच्याः । कर्मकर्तरि निपातनम् ॥ नव्यथन्ते अव्यथ्याः ॥

भिद्योद्ध्यौनदे ॥ ११५ ॥

भिदे रुज्झेश्च कर्तरि क्यप् निपात्यते नदेऽभिधेये । उज्झेर्धत्वंच । भिनत्तीति भिद्यः । उज्झत्युदकमित्युद्ध्योनदः । अन्यत्र भेत्ता ।

उज्झिता ॥

पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे ॥ ११६ ॥

अधिकरणे क्यबन्त निपात्ता वेतौ । पुष्यन्त्यस्मि न्नर्थाः पुष्यः । सिध्यन्त्यस्मिन्निति सिध्यः । नक्षत्रे किम् । पोषणः । सेधनः ॥

विपूय विनीय जित्या मुञ्ज कल्क हलिषु ॥ ११७ ॥

एते यथाक्रमं मुञ्जाद्यर्थेषु । कर्मणि यति प्राप्ते क्यबन्ता निपात्यन्ते । विपूयो मुञ्जः । विपव्यमन्यत् । विनीयः कल्कः । विनेयमन्यत् । जित्यो हलिः । जेय मन्यत् । महद्धलं हलिः ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहे श्छन्दसि ॥ ११८ ॥

क्यप् । प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् । छन्दसि किम् । प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ॥

पदास्वैरि बाह्यापक्ष्येषुच ॥ ११९ ॥

एष्वर्थेषु ग्रहेः क्यप् स्यात् । प्रगृह्यम्, अवगृह्यं वापदम् । यस्य प्रगृह्यसंज्ञा अवग्रहोवा क्रियते तदेव मुच्यते । अस्वैरी परवशः । गृह्या इमे । परतन्त्राइत्यर्थः । बाह्यायां ग्रामगृह्यासेना । ग्रामा द्बहिः स्थितेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशा त्पुन्नपुंसकयोर्न । पक्षेभवः पक्ष्यःदिगादिभ्यो यत् (४ । ३ । ५४) । पक्ष्योमार्गः । वासुदेवगृह्यः । तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः ॥

विभाषा कृवृषोः ॥ १२० ॥

अभ्यां वा क्यप् । कृत्यम् । कार्यम् । वृष्यम् । वर्ष्यम् ॥

युग्यंच पत्रे ॥ १२१ ॥

युजेः क्यप् कुत्वंच निपात्यते वाहने । युग्योऽश्वः । गजोवा । योग्यमन्यत् ॥

अमावस्य दन्यतरस्याम् ॥ १२२ ॥

अमापूर्वस्य वसे र्ण्यति वृद्ध्यभवोवा निपात्यते । अमा सह वसतोऽस्यां सूर्याचन्द्रमसावि त्यमा वस्या । अमावास्या । एकदेश विकृत स्यानन्यत्वा दमावास्यायावे (४ । ३ । ३०) त्यमावस्या शब्दस्यापि वुनणौ सिध्यतः । तित्स्वरितत्वं (६ । १ । १८५) च । अन्यथा यतोऽनावइ (६ । १ । २१३) त्याद्युदात्तं स्यात् ॥

छन्दसि निष्टर्क्यं देवहूय प्रणीयोन्नीयोच्छिष्य मर्य स्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्य प्रतिषीव्यब्रह्मवाद्य भाव्य स्ताव्यो पचाय्यपृड्डानि ॥ १२३ ॥

एते छन्दसि निपात्यन्ते । निपूर्वात्कृते र्यंदपवादो ण्यत् । आद्यन्त विपर्ययो निस ष्षत्वंच निपात्यते । निष्टर्क्यं चिन्वीत । देवपूर्वात् ह्वयतेः क्यप् । जुहोतेर्वा तुगभावो दीर्घश्च । देवेभ्यो हूयतइति देवहूयः पशुः । मोत्पूर्वान्नयतेः क्यप् । प्रणीयः। उन्नीयः । उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् । उच्छिष्यः । मृ स्तृ ध्वृ एभ्योयत् । मर्यः । स्तर्या

स्त्री निर्देशा त्पुंनपुंसकयोर्न । ध्वर्यः । खनेर्यत् । ण्यच्च । खन्यः । खान्यः । वेनपूर्वाद्यजे र्यः । वेवयज्या । स्त्रीनिर्देशः प्राग्वत् । आङ्पूर्वात् पृच्छेः क्यप् । आपृच्छ्यः । प्रतिपूर्वा त्सिवः क्यप् षत्वं च । प्रतिषीव्यः । ब्रह्मणि वदे र्ण्यत् । ब्रह्मवाद्यम् । भूस्तौत्योर्ण्यत् । भाव्यः । स्ताव्यः । उपाच्चिनोते र्ण्यदायौ पृडेचोत्तरपदे ।

उपचाय्यपृडं हिरण्यइति वाच्यम् ॥

उपचेय पृड मन्यत् ॥

ऋहलो र्ण्यत् ॥ १२४ ॥

ऋवर्णान्ता द्धलन्ताच्च धातोर्ण्य त्प्रत्ययः स्यात् । कार्यं । वाक्यम् ॥

ओ रावश्यके ॥ १२५ ॥

उवर्णान्ता ण्ण्यत्स्यादवश्यंभावे द्योत्ये । लाव्यम् । आवश्यकेकिम् । लव्यम् । आवश्यकइत्य स्यानुपपदत्वे ऽपि मयूरव्यंसकादिषु निपातना दवश्यलाव्य मित्यादा वुत्तरपदप्रकृति स्वरत्व मि त्याकरे ॥

आसु युवपि रपि लपि त्रपि चमश्च ॥ १२६ ॥

आङ्पूर्वा त्सुनोते र्यवादिभ्यश्चण्यत्स्यात् । यतो ऽपवादः । आसाव्यम् । याव्यम् । वाप्यम् । लाप्यम् । त्राप्यम् । आचाम्यम् । चकाराद्दाभ्यम् ॥

आनाय्यो ऽनित्ये ॥ १२७ ॥

ण्यदन्तो यं निपात्यते । अनित्ये र्थं । आनाय्यो दक्षिणाग्निः । आ नेयो न्यः ॥

गार्हपत्ययोनिके दक्षिणाग्ना वेवाय मिष्यते ॥

नदक्षिणाग्निमात्रे पि । तस्यहि योनि र्विकल्प्यते । वैश्यकुलाद्वित्त वतो भ्राष्ट्रा द्गार्हपत्या दाहवनीयाद्वेति ॥

प्रणाय्यो ऽसंमतौ ॥ १२८ ॥

नविद्यते संमतिः पूजा यस्मिन् सोऽसंमतिः । तस्मिन् प्रणाय्यइति निपात्यते । प्रणाय्य श्चोरः । प्रणेयोन्यः । ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म ब्रूया त्प्रणाय्या यान्तेवासिन इत्यादौ क्वचि त्पूजितेऽपि बाहुळका द्भवति ॥

पाय्य सांनाय्य निकाय्य धाय्या मान हविर्निवास सामिधेनीषु ॥ १२९ ॥

पाय्यादयो यथक्रमं मानादिषु निपात्यन्ते । माङोण्य दादेःपश्च निपात्यते । पाय्यं मानं । मेय मन्यत् । संपूर्वा न्नयते र्ण्यदायादेशा दुपसर्गदीर्घत्वंच । सांनाय्यं हविः । संनेय मन्यत् । रूढित्वा द्धवि र्विशेषे पयस्येव । निपूर्वा च्चिनोते र्ण्यदाया वादिकत्वंच । निकाय्यो निवासः । निचेय मन्यत् । धाञोण्यत् । धाय्या सामिधेनी । साच ऋग्विशेषः । धेय मन्यत् । रूढिशब्दत्वा दसामिधेन्यामपि क्वचित्प्रयोगः । धाय्याः शंसतीति ॥

क्रतौ कुण्डपाय्य संचाय्यौ ॥ १३० ॥

निपातावेतौ । तृतीयान्त कुण्डपूर्वात्पिबते रधिकरणे यञ्चुकौ निपा त्येते । कुण्डैः पीयते ऽस्मिन् सोमइति कुण्डपाय्यः । संपूर्वा च्चिनो ते र्ण्यदायौ । संचीय तेऽस्मिन् सोमइति संचाय्यः क्रतुः । क्रतौकि म् । कुण्डपानं । संचेयम् ॥

अग्नौ परिचा य्योपचाय्य समूह्याः ॥ १३१ ॥

अग्नावेते निपात्यन्ते । पर्युपपूर्वा च्चिनोते र्ण्यदायादेशौ । परिचाय्यं चिन्वीत । उपचाय्यम् । संपूर्वा द्वहे र्ण्यति संप्रसारण दीर्घत्वे । स मूह्यं चिन्वीत । अग्नौकिम् । परिचेयम् । उपचेयम् । संवाह्यम् ॥

चित्याग्नि चित्येच ॥ १३२ ॥

निपातावेतौ । चित्योग्निः । अग्निचयन मग्निचित्या । भावेऽयत्प्रत्यय स्तुक्चनिपात्यते । तेनान्तोदात्तत्वंभवति । अग्नावेव । चेयमन्यत् ॥

ण्वुल् तृचौ ॥ १३३ ॥

धातो रेतौ प्रत्ययौस्तः । कारकः । कर्ता ॥

नन्दिग्रहि पचादिभ्यो ल्युणि न्यचः ॥ १३४ ॥

त्रिभ्यो गणेभ्य स्त्रयः प्रत्ययाः क्रमा त्स्युः । नन्द्यादिभ्यो ल्युः । नन्दनः । ग्रह्यादिभ्यो णिनिः । ग्राही ।पचादिभ्योऽच् । पचः । पचादि राकृतिगणः ॥

इगुपधज्ञा प्रीकिरः कः ॥ १३५ ॥

इगुपधेभ्यो ज्ञादिभ्यश्च कः स्यात् । क्षिपः । बुधः । जानातीतिज्ञः।

प्रीणातीति प्रियः। किरतीति किरः । पचादित्वादेवः, प्रेषः, इत्यादि ।

आत श्चोपसर्गे ॥ १३६ ॥

उपसर्गेऽपपदे आदन्तात्कः स्यात् । णापवादः । प्रस्थः । सुग्लः ॥

पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ॥ १३७ ॥

एभ्यः शः स्यादुपसर्गे । उत्पिबः । उज्जिघ्रः । उद्धमः । उद्धयः । उत्पश्यः ।

अनुपसर्गे पीष्यते ।

पश्यः ॥

जिघ्रतेस्संज्ञायां न

व्याघ्रः ॥

अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

एभ्योऽनुपसर्गेभ्यः शप्रत्ययः स्यात् । धार्यादयो ण्यन्ताः । लिम्पः। विन्दः । धारयः । पारयः । वेदयः । उद्वेजयः । चेतयः । साति स्सौत्रो धातुः । सातयः । साहयः । अनुपसर्गात्किम् । प्रलिपः ।

नौलिम्पेः संज्ञायाम् ॥

निलिम्पा नाम देवाः ॥

गवादिषु विन्दे स्संज्ञायाम् ॥

गोविन्दः । अरविन्दम् ॥

ददाति दधात्यो विभाषा ॥ १३९ ॥

शप्रत्ययः । पक्षेऽण् ददः । दायः । दधः । धायः । अनुपसर्गादित्येव । प्रदः ॥

ज्वलिति कसन्तेभ्यो णः ॥ १४० ॥

इति र र्थः । ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो वा णः स्यात् । पक्षे पचाद्यच् । ज्वलः । ज्वालः । चालः । चलः । अनुपसर्गादेव । प्रज्वलः ॥

तनोते र्डो वाच्यः ॥

अवतानः ॥

श्याऽऽद्व्यधा स्रु सं स्र्वती णवसावहृलिह श्लिष श्वसश्च ॥ १४१ ॥

अनुपसर्गा इतिच निवृत्तम् । श्येङ आदन्ता द्व्यधादेश्चणप्रत्ययः स्यात् । श्यैङ् स्यत्वो रातश्चोपसर्गइति (३ । १ । १३६) बाधनार्थं ग्रहणम् । अवश्यायः । दायः । व्याधः । आस्रावः । संस्रावः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ॥

दुन्यो रनुपसर्गे ॥ १४२ ॥

आभ्यां णः स्यात् । दुनोतीतिदावः । नयतीतिनायः । अनुपसर्गे किम् । प्रदवः । प्रणयः । पचाद्यच् (३ । १ । १३४) ।

विभाषा ग्रहः ॥ १४३ ॥

णः । पक्षेऽच् । ग्राहः । ग्रहः ॥

31-7-96

भवतेश्च ॥

भावः । भवः ।

गेहेकः ॥ १४४ ॥

गेहे वाच्ये ग्रहेः कस्स्यात् । गृहम् । तात्स्थ्या चाच्छब्धम् । गृहा दाराः ।

शिल्पिनि ष्वुन् ॥ १४५ ॥

धातोः ष्वुनप्रत्ययः स्या च्छिल्पिनि वाच्ये ॥

नृति खनि रञ्जिभ्यए वेष्यते ॥

नर्तकः । नर्तकी । खनकः । रजकः । रजकस्येतिभाष्येमयोगादनुनासिक लोपः ॥

गस्थकन् ॥ १४६ ॥

गायतेः थकनप्रत्ययः स्या च्छिल्पिनि । गाथकः ॥

ण्युट्च ॥ १४७ ॥

गायते श्शिल्पिनि ण्युट् स्यात् । गायनः ॥

हश्च व्रीहि कालयोः ॥ १४८ ॥

जहाते र्जिहोतेश्च ण्युटप्रत्ययः स्यात् व्रीहौकालेच वाच्ये । हायना नाम व्रीहयः । हायनो वत्सरः ॥

प्रुस्रूल्व स्समभिहारे वुन् ॥ १४९ ॥

एभ्यो वुन् स्या त्क्रिया समभिहारे । प्रवकः । सरकः । लवकः ।

साधुकारिणोऽध्यते ॥

समभिहाराभावे पि सत्यपि तस्मिन् दुष्टकारिणिन ॥

आशिषिच ॥ १५० ॥

आशिषि गम्यमानायां धातो र्वुन् स्यात् । जीवतात् । जीवकः नन्दकः । भवकः ॥

इतिश्रीमहोपाध्याय श्रीमद्राघवसोमयाजिकुलावतंस श्रीमद्द्वैत विद्याचार्यश्रीमत्तिरुमलार्यवर्यस्य सूनोरन्नंभट्टस्य कृतौ व्याकरणमिताक्षरायां वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

कर्मण्यण् ॥ १ ॥

त्रिविधं कर्म । निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यंच । सत्रत्न कर्मण्युपपदे धातो रण् स्यात् । निर्वर्त्यम् । कुम्भकारः । विकार्यं । काण्डंलुनातीति काण्डलावः । प्राप्यम् । वेद मधीते वेदाध्यायः । ग्रामंगच्छति, आदित्यं पश्यति, हिमवन्तं,शृणोतीत्य त्रानभिधाना न्नभवति । अन भिधानं चाप्तोपदेशात् ज्ञेयम् ।

शीलि कामि भिक्षाचरिभ्योणः पूर्वपदप्रकृति स्वरत्वंच ॥

मांसशीला । मांसकामा । मांसभक्षा । कल्याणाचारा । णोक्तत्वा ङीप् नभवति ॥

ईक्षिक्षमिभ्यांच ॥

सुख प्रतीक्षा । बहुक्षमा ॥

अकारा दनुपपदा त्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन ॥

ओदनपाचः ॥

ह्वा वा मश्च ॥ २ ॥

ह्वेञ् स्पर्धायां शब्देच । वेञ् तन्तुसन्ताने । माङ्माने शब्देच । एभ्यः कर्मण्युपपदे अण् स्यात् । कापवादः । स्वर्गह्वायः । तन्तु

वायः । धान्यमायः ॥

आतो ऽनुपसर्गे कः ॥ ३ ॥

अनुपसर्गेभ्य आदन्तेभ्यः कर्मण्युपपदे कः स्यात् । अणोपवादः । गोदः । अनुपसर्गइतिकिम् । वडवा संदायः ॥

सुपिस्थः ॥ ४ ॥

सुप्युपपदे तिष्ठतेः कस्स्यात् । कूटस्थ इत्यादि ॥ सुपीतियोगविभागः कर्तर्थः । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः ॥ ततःस्थो भावार्थः । आखूनामस्थान माखूत्थं वर्तते ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ५ ॥

एतयोः कर्मणो रुपपदयोः परिमृजापनुदोःकः स्यात् । तुन्दपरिमृजः । अलसइष्टिः । तुंदपरिमर्जो न्यः । शोकापनुदः । सुखाहर्तयेव । शोकापनोदो ऽन्यः ॥

मूलविभुजादिभ्यश्च ॥

मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो रथः । नखमुचानि धनूंषि । काकगुहा स्तिला इत्यदि । आकृति गणोऽयम् ॥

प्रे दाज्ञः ॥ ६ ॥

सोपसर्गार्थोऽयम् । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । प्रइतिकिम् । गोसंदायः ॥

समिख्यः ॥ ७ ॥

गां संचष्टे गोसंख्यः । पशु संख्यः ॥

गापोष्टक् ॥ ८ ॥

गायतेः पिबतेश्च टक् स्यात् । कापवादः । सामगः । सामगी ॥

सुराशीध्वोः पिबतेः ॥

सुरापः। शीधुपः । एतयोः किम् । क्षीरपा ब्राह्मणी। अनुपसर्गइत्ये व । सामसंगायः ।

बहुलंछंदसि ॥

सुरापो । सुरापा ॥

हरते रनुद्यमनेऽच् ॥ ९ ॥

हरतेः कर्मण्युपपदे अच्प्रत्ययः स्यात् । कवचहरः उत्क्षेपणेतु भारहारः ।

अच्प्रकरणे शक्ति लाङ्ग लाङ्कुश यष्टि तोमर घट घटी धनुष्षु ग्रहे रुपसंख्यानम् ॥

शक्तिग्रह इत्यादि ।

सूत्रेच धार्यर्थे ॥

सूत्रग्रहः । सूत्रं धारयती त्यर्थः । सूत्रग्राहोन्यः ॥

वयसिच ॥ १० ॥

वयसि गम्यमाने हरतेः कर्मण्युपपदे अच्स्यात् । उद्यमनार्थं आरम्भः । यदुद्यमनं क्रियमाणं संभाव्यमानंवा वयो गमयति तत्रायं वि

धिः । कवचहरः क्षत्रियकुमारः ॥

आङि ताच्छील्ये ॥ ११ ॥

आङ्पूर्वा द्धरतेः कर्म ण्युपपदे अच्स्यात् ताच्छील्ये । ताच्छील्यं तत्स्वभावता । पुष्पाहरः । पुष्पाहरणे फलनिरपेक्षा प्रवृत्ति रित्यर्थः। ताच्छील्य इतिकिम् । भाराहारः ॥

अर्हः ॥ १२ ॥

अस्मा त्कर्म ण्युपपदे अच् स्यात् । स्त्रियां विशेषः । पूजार्हा ब्राह्मणी ॥

स्तम्ब कर्णयो रमि जपोः ॥ १३ ॥

स्तम्ब कर्णयो रुपपदयोः रमि जपो रच् स्यात् । अकर्मकत्वा त्कर्मणीति नसंबध्यते ॥

क्रमेण हस्ति सूचकयो रिष्टिः ॥

स्तम्बेरमतइति स्तम्बेरमो हस्ती । कर्णेजपतीति कर्णेजपः सूचकः । तत्पुरुषे कृतिवहुळमिति (६ । ३ । १४) सप्तम्या अलुक् । हस्तिसूचकयोः किम् । स्तम्बे रन्ता । कर्णेजपिता ॥

शमिधातो स्संज्ञायम् ॥ १४ ॥

शम्युपपदे धातुमात्रा दच् संज्ञायां । शङ्करः । शम्भवः । पुनर्धातुग्रहणं कृञोहेत्वादिषु टवाधनार्थम् । शङ्करानाम प्रव्राजिका ।

अधिकरणे शेतेः ॥ १५ ॥

अच् । खे शेतइति खशयः ॥

पार्श्वादि षूपसंख्यानम् ॥

पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः । उदरशयः । पृष्ठशयः ॥

दिग्धसहपूर्वाच्च ॥

दिग्धेन सह शेते दिग्धसहशयः ॥

उत्तानादिषु कर्तृषु ॥

उत्तान श्शेते उत्तानशयः । अवमूर्धशयः ।

गिरौड श्छन्दसि ॥

गिरिशः ।

चरे ष्टः ॥ १६ ॥

अधिकरणे चरे ष्टः स्यात् । कुरुचरः । कुरुचरी ॥

भिक्षासेनादा येषुच्च ॥ १७ ॥

एषु चरे ष्टः स्यात् । भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायचरः ॥ कथं सहचरः सहचरीति । पचादिषुचरडिति पठ्यते । सुप् सुपेति (२।१।४) समासः ॥

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः ॥ १८ ॥

एषु सर्तेः ष्टः स्यात् । पुरस्सरः । अग्रतस्सरः । अग्रेसरः । एत्वं निपातनात् । अग्रसरमितितु बाहुळका त्समथनोयत् ॥

पूर्वे कर्तरि ॥ १९ ॥

अस्मिन् सर्ते ष्टः स्यात्। पूर्वस्सरतीति पूर्वसरः । कर्तरीतिकिम् । पूर्वं* सरतीति पूर्वसारः ।

कृञोहेतु ताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ २० ॥

एषु गम्येषु कर्मणि कृञ ष्टः स्यात् हेतौ। विद्यायशस्करी । ताच्छील्ये । श्राद्धकरः । आनुकूल्ये । वचनकरः । एषु किम् । कुंभकारः ॥

दिवा विभा निशा प्रभा भास्कारा न्तनन्ता दि बहु नान्दी किं लिपि लिबि बलि भक्तिकर्तृ चित्र क्षेत्र संख्या जङ्घा बाह्वहर्यत्त द्धनु ररुष्षु ॥ २१ ॥

दिवादि षूपपदेषु कृञष्टः स्या दहेत्वादावपि । दिवाकरः । विभाकरः । निशाकरः । प्रभाकरः । भास्करः । सत्वं निपातनात् । कारकरः । अन्तकरः । अनन्तकरः । आदिकरः । बहुकरः । नान्दीकरः । किंकरः । लिपिकरः । लिबिकरः । बलिकरः । भक्तिकरः । कर्तृकरः । चित्रकरः । क्षेत्रकरः । संख्या । एककरः । द्विकरः । जङ्घाकरः । बाहुकरः । अहस्करः । सत्वंपूर्ववत् । यत्करः तत्करः । धनुष्करः । अरुष्करः ॥

किं य त्त द्बहुषु कृञोऽच् ॥

किंकरा । यत्करा । तत्करा । बहुकरा । किंकरोत्यपिकेचित् ॥

---

* 'पूर्वं' क.

कर्मणि भृतौ ॥ २२ ॥

कृञ टः स्यात् । कर्मकरः । भृताविति किम् । कर्मकारः ॥

न शब्दश्लोक कलहगाथावैर चाटुसूत्र मन्त्र पदेषु ॥ २३ ॥

एषु करोते ष्टो न स्या द्धे त्वादौ । शब्दकारः । पदकारः ॥

स्तम्बशकृतोरिन् ॥ २४ ॥

अनयोः कृञ इन् स्यात् ॥ क्रमेणव्रीहिवत्सयोरिष्टिः ॥ स्तम्बकरि व्रीहिः। शकृत्करिर्वत्सः। अनयोःकिम्। स्तम्बकारः। शकृत्कारः॥

हरते दृ तिनाथयोः पशौ ॥ २५ ॥

दृति नाथयोः कर्मणो र्हरतेरिन् स्यात् पशौ कर्तरि । दृतिहरिः । नाथहरिः पशुः । पशौकिम् । दृतिहारः । नाथहारः ॥

फलेग्रहिरात्म म्भरिश्च ॥ २६ ॥

इन्नन्ता वेतौ निपात्येते । फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः । एत्वं निपातनात् । आत्मानं बिभर्तीति आत्मंभरिः । नुम् निपातनात् । चात् । फलग्रहिः । कुक्षिम्भरिः ॥

छन्दसिवनसनरक्षि मथाम् ॥ २७ ॥

एभ्यः कर्मण्यपपदे इन् स्याच्छन्दसि । ब्रह्मवनिंत्वा । गोसनिं धी-

पथिरक्षी[1] । द्विवचनान्त मिदम् । हरिर्मथीनाम् ॥

एजेः खश् ॥ २८ ॥

एजृकम्पने । ण्यन्तादस्मात् खश् स्यात् । जनमेजयः । जनान् कम्पयतीत्यर्थः ॥

वातादिष्वजादीनामुप सङ्ख्यानम् ॥

वातमजा मृगाः । शुनिन्धयः । खित्यनव्ययस्येतिह्रस्वः । तिलन्तुदः । शर्धञ्जहामाषाः[2] ओहाक् । शपश्श्लुः । श्लाविति द्वित्वम् ॥

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ २९ ॥

एतयोः खश् स्यात् । नासिकन्धमः । ह्रस्वमुमौ । स्तनन्धयः । स्तनशब्दस्य परनिपात सामर्थ्यान्नासिकंधय इत्यपीष्यते । धेटष्टित्वात् स्तनन्धयी ॥

नाडीमुष्ट्योश्च ॥ ३० ॥

एतयोरुपपदयो र्ध्माधेटोः खश्स्यात् । नाल सङ्ख्यातानुदेशः । नाडिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः । मुष्टिन्धयः । चात् । घटिन्धमः । घटिन्धयः । खारिन्धमः । खारिन्धयः । खरिन्धमः । खरिन्धयः । खरीगर्भी । वातन्धमः । वातन्धयः ॥

उदिकूलेरुजिवहोः ॥ ३१ ॥

उत्पूर्वयोः कूलोपपदयोः रुजिवहोः खश्स्यात् । कूलमुद्रुजः । कूल

1 'गोसानि दधिरक्षी' क-वि. 2 'शर्धजहाम्मृगाः' क-वि.

मुद्वहः ॥

वहाभ्रे लिहः ॥ ३२ ॥

एतदुपपदस्य लिहः खश्स्यात् । वहंस्कन्धप्रदेशं लेढीति वहंलिहोगौः । अभ्रंलिहोवायुः ॥

परिमाणेपचः ॥ ३३ ॥

परिमाणं प्रस्थादि । तस्मिन् उपपदेपचेः खश् स्यात् । प्रस्थं पचा स्थाली । खारिंपचः कटाहः ॥

मितनखेच ॥ ३४ ॥

पचेः खश् । मितम्पचाब्राह्मणी । नखम्पचायवागूः ॥

विध्वरुषोस्तुदः ॥ ३५ ॥

विधुंतुदः । अरुन्तुदः । अरुर्द्विषदितिमुम् । संयोगान्तलोपः ॥

असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ॥ ३६ ॥

यथाक्रममेतदुपपदयोरेतयोः खश्स्यात् । असूर्यम्पश्या राजदाराः । पाघ्राध्मेत्यादिनापश्यादेशः । गुप्तिविषयमेतत् । कदाचिदर्शने ऽपिभवति । ललाटन्तपस्सूर्यः ॥

उग्रम्पश्ये रम्मदपाणिन्धमाश्च ॥ ३७ ॥

एतेनिपात्यन्ते । उग्रं पश्यती त्युग्रंपश्यः । इरया माद्यतीतीरम्म

दः । निपातनाच्छ्यनभावः । पाणयोऽध्मायन्ते ऽत्रेति[1] पाणिन्धमाः पन्थानः ॥

प्रियवशेवदःखच् ॥ ३८ ॥

एतदुपपदस्य वदः खच् स्यात् । प्रियंवदः । वशंवदः ॥

खचिगमेस्सुप्युपसङ्ख्यानम् ॥

मितङ्गमोहस्ती ॥

विहायसो विह च ॥

विहङ्गमः ॥

खच्चडित् ॥

विहङ्गः ॥

डेच[2] विह ॥

विहगः ॥

द्विषत्परयोस्तापेः ॥ ३९ ॥

एतदुपपदस्य तापेः खच् स्यात् । तापेरितिचौरादिक भौवादिक योर्ग्रहणम् । द्विपन्तं तापयतीति द्विषन्तपः । आरुर्द्विष(६ । ३ । ६७) दितिमुम् । संयोगान्तलोपः । परन्तपः । द्वितकारकनिर्देशात् स्त्रियांन । द्विषतीतापः ॥

वाचियमोव्रते ॥ ४० ॥

---

1 'यन्त्रेति' क- वि. मेरन्येष्वपिदृश्यतइतिडप्रत्यये सति

2 'डेच्चोति ॥ विहाज्ञः शब्दः पूर्वाङ्ग मिद्यादेसः ॥' इति कैयटः.

वाक् पूर्वाद्यमः खच्स्यात् । व्रतेगम्यमाने । वाचंयमः । वाचंयमपु रन्दरौचेति (६ । ३ । ६९) निपातना दमन्तत्वम् । व्रतेकिम् । वा ग्यामः ॥

पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ ४१ ॥

खच् । पुरंदार यतीतिपुरन्दरः । निपातनादम् । सर्वंसहः ॥

भगेचदारेः ॥

भगन्दरः ॥

सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ॥ ४२ ॥

एषुकषः खच् सर्वंकषः । कूलंकषः अभ्रंकषः । करीषंकषः ॥

मेघर्तिभयेषुकृञः ॥ ४३ ॥

एषुकृञःखच् । मेघंकरः । ऋतिंकरः । भयंकरः ॥

भयेतदन्तस्यापि ॥

अभयंकरः ॥

छन्दसिशिवंकरइत्यपिपद मञ्जर्याम् ॥

क्षेमप्रियमद्रेण्च ॥ ४४ ॥

चात्खच् । क्षेमंकरः । क्षेमकारः । प्रियंकरः । प्रियकारः । मद्रंकरः मद्रकारः ॥ वेतिवक्तव्ये ऽणग्रहणंहेत्वादिषुटबाधार्थम् ॥

आशिते भुवः करणभावयोः ॥ ४५ ॥

आशितेसुपिभुवः खच् स्यात् करण भावयोः । आशितोभवत्यनेन आशितंभवओदनः । भावे, आशितस्यभवनमाशितं भवो [1]वर्तते । ॥

सञ्ज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ॥ ४६ ॥

यथासम्भवं कर्मसुपो रुपपदयोरेतेभ्यः खच् स्यात् संज्ञाविषये । विश्वंभराभूः । रथंतरंसाम । पतिंवराकन्या । शत्रुंजयोहस्ती । युगंधरः । शत्रुंसहः । शत्रुंतपः । अरिंदमः । सञ्ज्ञायांकिम् । कुटुंबभारः ॥

गमश्च ॥ ४७ ॥

खच्संज्ञायाम् । सुतंगमः ॥

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषुडः ॥ ४८ ॥

एषुगमेर्डः स्यात् । डित्वसामर्थ्याट्टिलोपः । अन्तगः । अत्यन्तगः । अध्वगः । दूरगः । पारगः । सर्वगः । अनन्तगः ॥

डो ऽन्यत्रापिदृश्यतइतिवक्तव्यम् ॥

सर्वत्रगः । पन्नगः ॥

उरसोलोपश्च ॥

उरगः ॥

सुदुरोरधिकरणे ॥

सुखेनगच्छंत्यस्मिन्निति सुगः । दुर्गः ॥

निसोदेशे ॥

---

1 'आशितं भवंवर्तते' इति काशिका

निर्गोवेशः ॥ —नगरगः । स्वयगारगः । ग्रामगः । गुरुतल्पगः । इत्यादि ॥

आशिषिहनः ॥ ४९ ॥

आशिषिगम्यमानायां हन्तेर्डः स्यात् कर्मण्युपपदे । शत्रुंवध्यात् शत्रुहः ॥

दारावाहनो ऽणन्त स्यचटः संज्ञायाम् ॥

दार्वां हन्तीति दार्वाघाटः ॥

चारौवाटः ॥

चार्वाघाटः । चार्वाघातः ॥

कर्मणिसमिच ॥

वर्णसंघाटः । वर्णसंघातः ॥ पदसंघाटः । पदसंघातः ॥

अपेक्ले शतमसोः ॥ ५० ॥

अपपूर्वाद्धन्तेः क्ले शतमसोरुपपदयोर्डः स्या दनाशिष्यपि । क्लेशापहः पुत्रः । तमोपहः सूर्यः ॥

कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ ५१ ॥

हन्तेर्णिनिः स्यादताच्छील्ये ऽपि । कुमारघाती । शीर्षघाती । निपातनाच्छीर्षभावः ॥

लक्षणेजायापत्योष्टक् ॥ ५२ ॥

एतयोः कर्मणोर्हन्ते ष्टक् स्यात्लक्षणवति कर्तरि । जायाघ्नो ब्राह्मणः । जायामरण हेतुलिङ्गयुक्त इत्यर्थः । पतिघ्नीवृषली ॥

अमनुष्यकर्तृके च ॥ ५३ ॥

अमनुष्यकर्तृके धात्वर्थे हन्तेः कर्मण्युपपदे टक् स्यात् । पतिघ्नीपाणि रेखा । वातघ्नं तैलमित्यादि । अमनुष्यकर्तृक इतिकिम् । आखुघातः शूद्रः । कृतघ्नइतितु मूलविभूजादित्वात् । चोरघातोहस्तीत्यादौ बाहुलकादण् ॥

शक्तौहस्तिकवाटयोः ॥ ५४ ॥

हन्तेष्टक् स्यान्मनुष्य कर्तृकेऽपि । हस्तिनं हन्तुं शक्तः, हस्तिघ्नः । कवाटघ्नोमनुष्यः । शक्तौकिम् । विषेणहस्तिनं हन्तिहस्तिघातः ॥

पाणिघताडघौशिल्पिनि ॥ ५५ ॥

शिल्पिनि कर्तर्येतौ निपात्येते । टकि घत्वटिलोपौ निपातनात् । शिल्पिनिकिम् । पाणिघातः । ताडघातः ॥

राजघइतिकेचित् ॥

आढ्यसुभगस्थूल पलितनग्नान्धप्रियेषुच्व्यर्थे ष्वच्वौ कृञः करणेख्युन् ॥ ५६ ॥

च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषुकृञः करणेख्युन्स्यात् । अनाढ्य माढ्यं कुर्वन्त्य नेनआढ्यंकरणम् । प्रियंकरणमित्यादि । च्व्यर्थेष्वितिकिम् । आढ्यंतैलंनकुर्वन्ति, अभ्यञ्जयन्त्यर्थः । अच्वावितिकिम् । आढ्यो कुर्वन्त्यनेन[1] । प्रतिषेधस्योत्तरार्थं स्वकथनादाढ्यीकरण[2] मिति

1 'आढ्यीकुर्वन्त्यनेन' काशि. 2 'आढ्यीकरणं' क- वि

ल्युटा भाव्यमेवेति कैयटः ॥

कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ ॥ ५७ ॥

आढ्यादिषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु सुबन्तेषु भुवः कर्तरि कारके एतौ स्तः । आढ्यंभविष्णुः । आढ्यंभावुकः । प्रियंभविष्णुः । प्रियंभावुक इत्यादि । च्व्यन्ते आढ्यीभविता ॥

स्पृशोनुदके क्विन् ॥ ५८ ॥

अनुदके सुपि स्पृशः क्विन् स्यात । घृतस्पृक् । क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वम् । उदके तूदकस्पर्शः ॥

ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ॥ ५९ ॥

आद्याः पञ्च क्विन्नन्ता निपात्यन्ते । तेभ्यः क्विन्विधीयते । ऋतौ यजतीति ऋत्विक्, रूढि रेषा । दधृक्, धृषः क्विन्द्वित्व मन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । सृजेः कर्मणि क्विन् अम्च निपात्यते, स्रक् । दिशेः कर्मणि क्विन् दिशन्त्येतामिति दिक् । उत्पूर्वात् ष्णिहेः क्विनुपसर्गान्तलोपः षत्वं च निपात्यते, उष्णिक् । अञ्चेः सुप्युपपदे क्विन्, प्राङ् प्रत्यङ् उदङ्, उगिदचामिति नुम्, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । युजिक्रुञ्चोः केवलयोः युङ् युञ्जौ युञ्जः, क्रुङ् क्रुञ्चौ क्रुञ्चः, नलोपाभावो निपातनात् ॥

त्यदादिषु दृशो ऽनालोचने कञ्च ॥ ६० ॥

त्यदादिषूपपदेषु दृशे रनालोचनार्थात् कञ् । चात् क्विन् । त्यादृक्, त्यादृशः । तादृक्, तादृशः ।

समानान्ययोश्च ।

सदृक् , सदृशः । अन्यादृक् , अन्यादृशः ।

दृशेः क्सः ।

सदृक्षः । अन्यादृक्षः । तादृक्षः । अनालोचने किम् । तं पश्यतीति तद्दर्शः ॥

सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् ॥ ६१ ॥

कर्मग्रहणं स्पृशोनुदक इत्यतःप्रभृति न व्याप्रियते । एषां सुप्युपसर्गे च क्विप्स्यात् । उपसर्गग्रहणमन्यत्र सुब्ग्रहण उपसर्गग्रहणं न, स्पृशोनुदक इत्यादाविति ज्ञापयति । अन्तरिक्षसत् । उपसत् । उपनिषत् । सूते रादादिकस्य ग्रहणम्, अण्डसूः । मित्रद्विट् । प्रद्विट् । मित्रध्रुक्, मित्रध्रुट्, वाद्रुहेति घत्वम् । गोधुक् । युजिर् योगे, युजसमाधौ अश्वयुक् । विदज्ञाने, विदविचारणे, विदसत्तायाम् । त्रयाणां ग्रहणम् । वेदवित् । काष्ठभित् । रज्जुच्छित् । शत्रुजित् । ग्रामणीः । राट् । स्वराट् ॥

भजो ण्विः ॥ ६२ ॥

अर्धभाक् । उपसर्गेऽपि । प्रभाक् ॥

छन्दसि सहः ॥ ६३ ॥

उपसर्गेऽपि ण्विः । तुराषाट् ॥

वहश्च ॥ ६४ ॥

छन्दसि ण्विः स्यात् । प्रष्ठवाट् । दित्यवाट् ॥

कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट् ॥ ६५ ॥

एषूपपदेषु छन्दसि वहेर्ञ्युट् स्यात् । कव्यवाहनः । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥

हव्ये ऽनन्तःपादम् ॥ ६६ ॥

अस्मिन्नुपपदे छन्दसि वहेर्ञ्युट् स्यात् । अनन्तःपादं चेद्वहिर्वर्तते । अग्निश्च हव्यवाहनः । अनन्तःपादइति किम् । हव्यवाडग्निरजरः पिता नः ॥

जनसनखनक्रमगमो विट् ॥ ६७ ॥

एभ्यश्छन्दसि विट् स्यात्सुप्युपसर्गे च । अप्सु जायतइत्यब्जाः । गां सनोतीति गोषाः, सनोतेरन (८।३।१०८) इति षत्वम् । बिसं खनतीति बिसखाः । दधि क्रामतीति दधिक्राः । अग्रे गच्छतीत्यग्रेगाः । सप्तम्या अलुक् । सर्वत्र विड्वनोरनुनासिकस्या (६।४।४१) दित्यात्वम् ॥

अदो ऽनन्ने ॥ ६८ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । अदेः सुप्युपपदे विट् स्यात् । सस्यमत्तीति सस्यात् । अनन्नइति किम् । अन्नादः । अकारादनुपपदादिति बाधित्वा छन्दस्यपिष्यते । अन्नादइत्यन्नआदः ॥

क्रव्ये च ॥ ६९ ॥

अस्मिन्नुपपदे अदेर्विट् स्यात् । क्रव्यात् । पूर्वेणैव सिद्धे वासरूपबाधनार्थमिदं वचनम् । तेन पक्षे अण्न । क्रव्यादइति तु कृत्तविकृत्त

पूर्वादण्, तस्य च पृषोदरादित्वात्कव्यभावः। अर्थभेदाच्च नानर्थ क्यम् ॥

दुहः कब्घश्च ॥ ७० ॥

दुहेः सुप्युपपदे कप् स्यात्। घश्चान्तादेशः। कामदुघा धेनुः ॥

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ॥ ७१ ॥

एते समुदाया एव निपात्यन्ते। एतेभ्यो मन्त्रे ण्विनिः स्यात्। श्वेता एनं वहन्ति, श्वेतवा इन्द्रः। उक्थानि शंसतीत्युक्थशा यजमानः। पुरो दाशन्त्येनमिति पुरोडाः। दाशृ दाने। अलाक्षणिकं सर्वं निपातनात्।

श्वेतवाहुक्थशास्पुरोडाशवयाजां डस्पदान्तइति वाच्यम्। श्वेतवोभ्याम्। अपदान्तेतु श्वेतवाहौ ॥

अवे यजः ॥ ७२ ॥

मन्त्रे ण्विन् स्यात्। अवयाः ॥

विजुपे छन्दसि ॥ ७३ ॥

यजेर्विच् स्यात्। उपयट्। दृशिग्रहणस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च ॥ ७४ ॥

सुप्युपसर्गे चोपपदे आदन्तादेते स्युश्छन्दसि। चाद्विच्। अश्वत्थामा। पृषोदरादित्वात्सस्य तः। क्वनिप्, सुधीवा। वनिप्, भूरिदावा। विच्, कीलालपाः ॥

अन्येभ्यो ऽपि दृश्यन्ते ॥ ७५ ॥

धात्वन्तरादपि मनिनादयो यथाप्रयोगं स्युः । मलिन्, सुशर्मा । क्वनिप्, मातरिश्वा, इण्णतौ, तुक्, मातरिश्वानौ । वनिप्, विजावा, जनीप्रादुर्भावे, विड्वनोरनुनासिकस्यात्वम् । विच्, रेडसि पर्ण न वेः, रिषहिंसायाम् । अपेर्निरुपपदादपि । धीवा । पीवा ॥

क्विप्च ॥ ७६ ॥

सर्वस्माद्धातोः क्विप् स्यात्सर्वत्र । उखायाः स्रंसते उखास्रत् । पर्णध्वत् । वाहाद्भ्रश्यते वाहाभ्रट्, अन्येषामिति दीर्घः । स्रंसुध्वंसुभ्रंशुअधःपतने ॥

स्थः क च ॥ ७७ ॥

सुप्युपसर्गे च तिष्ठतेः कः । चात्क्विप् । सुपि स्थइत्येव के सिद्धे शमिधातोरित्यज्बाधनार्थं पुनर्वचनम् । शंस्थः । शंस्थाः । अत्र क्विपि लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन घुमास्थेति प्राप्तमीत्वं भाष्यकारवचनान्न भवति ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ७८ ॥

अजातौ सुप्युपदे धातोर्णिनिः स्यात् ताच्छील्ये गम्यमाने । उष्णभोजी । जातौ तु ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्यइति किम् । कदाचिदुष्णं भुंक्ते । पुनः सुब्ग्रहणमुपसर्गार्थम् । उदासारिण्यः । प्रत्यासारिण्यः । काशिकायां सुब्ग्रहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थमित्युक्त्वा उदासारिण्यइत्यादावुपसंख्यानं कृतम् । तद्भाष्यविरोधाद्ग्रन्थवाच्चचिन्त्यम् । अताच्छील्येपि क्वचित्, साधुकारिसाधुदायिब्रह्मवादिनः ।

कर्तर्युपमाने ॥ ७९ ॥

कर्तृवाचिन्युपमान उपपदे धातोर्णिनिः स्यात् । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । जात्यताच्छील्यार्थमिदम् । कर्तरि किम् । जलमिव घृतं पिबति । उपमाने किम् । उष्ट्रः क्रोशति ॥

व्रते ॥ ८० ॥

सुप्युपदे धातोर्णिनिः स्यात् व्रते गम्यमाने । स्थण्डिलशायी । अश्राद्धभोजी । व्रते किम् । स्थण्डिले शेते कदा चित् ॥

बहुलमाभीक्ष्ण्ये ॥ ८१ ॥

सुप्युपदे धातोर्णिनिः स्यादाभीक्ष्ण्ये गम्यमाने । कषायपायिणो गान्धाराः । बहुलवचनात् कुल्माषखादइत्यत्र न ॥

मनः ॥ ८२ ॥

मन्यतेर्दैवादिकस्य ग्रहणम् । सुप्युपदे मन्यतेर्णिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी ॥

अत्ममाने खश्च ॥ ८३ ॥

आत्ममाने वर्तमानान्मन्यतेः सुप्युपपदे खश् स्याच्चाण्णिनिः । आत्मानं पण्डितं मन्यते पण्डितंमन्यः । पण्डितमानी । आत्ममान इति किम् । दर्शनीयमानी देवदत्तो यज्ञदत्तस्य ॥

भूते ॥ ८४ ॥

वर्तमाने लडिति पर्यन्तमधिकारोयम् ॥

करणे यजः ॥ ८५ ॥

करणे उपपदे यजेर्णिनिः स्यात् भूते । सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । भूते किम् । सोमेन यजते ॥

कर्मणि हनः ॥ ८६ ॥

णिनिः । पितृव्यघाती । कुत्सितएव । नेह । चोरं हतवान् ॥

ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ॥ ८७ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेः क्विप् । [ब्रह्मादिष्वेव हन्ते] रेव भूतएव क्विबेवेति नियमचतुष्टयं स्थितम् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ८८ ॥

हन्तेः क्विप् । मातृहा । कचिन्न । मित्रघातः ॥

सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ॥ ८९ ॥

स्वादिषु कर्मसूपपदेषु कृञः क्विप् । सोः कर्मणा न सम्बन्धः । सुकृत् । कर्मकृत् । इत्यादि । अत्र कालोपपदप्रत्ययविषयस्त्रिविधो नियमः । धातोरनियमः । भाष्यकृत् ॥

सोमे सुञः ॥ ९० ॥

कर्मणि क्विप् । सोमसुत् । अत्रापि धातूपपदकालप्रत्ययविषयश्चतुर्धा नियमः ॥

अग्नौ चेः ॥ ९१ ॥

क्विप्। अग्निचित्। अत्रापि चतुर्धा नियमः ॥

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ९२ ॥

कर्मण्युपपदे चेः कर्मणिकारके ऽपि क्विप् स्यादग्न्याख्यायाम्। श्येन इव चीयते श्येनचित्। अग्न्यर्थइष्टकाचयः श्येनचित् ॥

कर्मणीनिर्विक्रियः ॥ ९३ ॥

विपूर्वात् क्रीणातेः कर्मण्युपपदे इनिः स्यात्। पुनः कर्मग्रहणात् कुत्सायामेव। सोमविक्रयी। नेह। धान्यविक्रायः ॥

दृशेः क्वनिप् ॥ ९४ ॥

कर्मण्युपपदे दृशेः क्वनिप् स्यात्। मेरुदृश्वा। अन्येभ्यो ऽपिदृश्यन्त इत्येव क्वनिपि सिद्धे पुनर्वचनं प्रत्ययान्तरबाधनार्थम्। परलोकं दृष्टवानिति निष्ठा भवत्येव ॥

राजनि युधि कृञः ॥ ९५ ॥

राजनि कर्मण्युपपदे एतयोः क्वनिप् स्यात्। युध्यतिरन्तर्भावितण्यर्थः, सकर्मकः। राजयुध्वा। राजकृत्वा ॥

सहे च ॥ ९६ ॥

क्वनिप्। सहयुध्वा। सहकृत्वा ॥

सप्तम्यां जनेर्डः ॥ ९७ ॥

सप्तम्यन्त उपपदे जनेर्डः स्यात्। मन्दुरायां जातवान्, मन्दुरजः ॥

पञ्चम्यामजातौ ॥ ९८ ॥

जनेर्डः । बुद्धेर्जातः, बुद्धिजः । संस्कारजः । आजाताविति किम् । अश्वाज्जातः ॥

उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ ९९ ॥

जनेर्डः । प्रजाः ॥

अनौ कर्मणि ॥ १०० ॥

अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः । पुमांसमनुजाता पुमनुजा ॥

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥

जनेर्डः । द्विजाताः, द्विजाः ॥ श्लो ॥ मातुरग्रे विजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धनम् । तत्रास्य माता सावित्री पितात्वाचार्य उच्यते ॥ ब्राह्मणजोधर्मः । धात्वन्तरादपि । परितःखनतीति परिखा । दृशिग्रहणादन्यत्रापि यथाप्रायोगं ज्ञेयम् ॥

निष्ठा ॥ १०२ ॥

धातोः क्तक्तवतू स्तो भूते । भाविनी संज्ञा अत्र । भुक्तम् । भुक्तवान् ।

अदिकर्मण्यपि ॥

प्रकृतः कटं देवदत्तः ॥

सुयजोर्ङ्वनिप् ॥ १०३ ॥

सुत्वा, सुत्वानौ । यज्वा, यज्वानौ । षुञ् अभिषवे ॥

जीर्यतेरतृन् ॥ १०४ ॥

जॄष् अस्य अतृन् स्यात् । जरन् , जरन्तौ, जरन्तः । वासरूपेण निष्ठा च । जीर्णः । जिर्णम् । जीर्णवान् ॥

छन्दसि लिट् ॥ १०५ ॥

भूते । अहगं सूर्यमुभयतो ददर्श । अधातुसम्बन्धार्थमिदम् ॥

लिटः कानज्वा ॥ १०६ ॥

अग्निं चिक्यानः । भाष्ये 'न वानेन विहितस्यादेशवचना' दित्यादिना ऽनन्तरस्य लिटः नित्यं कानजादेशः । छन्दसि लिट्श्रवणं च छन्दसि लुङ्लङिति विहितस्य । लिट्ग्रहणमल प्रत्ययान्तरत्वशङ्कानिरासार्थम् । वावचनं चोत्तरार्थमिति स्थितम् ॥ काशिकायांतु पुनर्लिट्ग्रहणं लिट्मात्रस्यादेशार्थम् । वावचनं च लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्यस्य बाधनार्थमिति स्थितम् ॥

क्वसुश्च ॥ १०७ ॥

छन्दसि लिटः क्वसुः स्यात् । पपिवान् । वस्वेकाजितीट् । आतोलोप इत्यालोपः । अत्रापि भाष्यकाशिकयोः पूर्वोक्तैव व्यवस्था ॥

भाषायां सदवसश्रुवः ॥ १०८ ॥

एभ्यो लिटः क्वसुः । उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनिम् । उपासदत् । उपासीदत् । उपससाद ॥ अनूषिवान् । अन्ववात्सीत् । अन्ववसत् । अनूवास ॥ उपशुश्रुवान् । उपाश्रौषीत् । उपाशृणोत् । उपशुश्राव ॥ लुङ्लङ्विषयेपि परस्तादनुवृत्त्या भवति ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ १०९ ॥

एते निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणः परस्य लिटः क्वसुरादेशः । वस्वेकाजिति नियमभ्येट्प्रतिषेधाभावश्च निपातनादेव । उपेयिवान् । यद्वा अभ्यासदीर्घत्वे कृते ई इ वस् इति स्थिते हलि यणादेशो निपात्यते । इट्तु वस्वेकाजित्येवसिद्धः । बहुलानुवृत्त्या समीयिवान्, ईयिवानित्यपि । वानुवृत्तेः उपेयाय । परस्तादनुवृत्त्या उपागात्, उपैदित्यपि ॥ नञ् पूर्वादश्नातेः क्वसुरिडभावश्च । अनाश्वान् । अशभोजने लिटि क्वसुः द्विर्वचनम् । अतआदेरिति दीर्घः । नलोपो नञः । तस्मानुडचि । नाशीत् । नाश्नात् । नाश ॥ अनुपूर्वा द्वचेः कर्तरि कानच् । अनूचानः । लिट् संप्रसारणादि । अन्ववोचत् । अन्वब्रवीत् । अनूवाच । ब्रुवोवचिः, वचपरिभाषणे । द्वयोरपि ग्रहणम् ॥

लुङ् ॥ ११० ॥

भूतेर्थे धतोर्लुङ्स्यात् । अकार्षीत् । आगमाम घोषात् इत्यत्रानद्यतनत्वाविवक्षायां लङ् विषयेपि भवेत् ।

वसेर्लुङ् रात्रिशेषे जागरणसन्ततौ ॥

क्वभवानुषितः, अमुत्रावात्सम् । अजागरणे तु अमुत्रावसम् ॥

अनद्यतने लङ् ॥ १११ ॥

दिवसः सकलः, अतिक्रान्तायाश्च रात्रेश्चतुर्थोयामः, आगामिन्याश्च प्रथमो यामः । एषो ऽद्यतनः । नास्त्यद्यतनो यस्मिन् भूते काले तस्मिन् धातोर्लङ् स्यात् । के चित् प्रहराष्टकमद्यतनं वर्णयन्ति, तद्रात्रिशेष इत्यादिभाष्याननुगुणम् । अकरोत् ।

परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङ् ॥

अरुणद्यवनः साकेतम् । परोक्षे किम् । उदगादादित्यः । लोकविज्ञातइति किम् । चकार कटं देवदत्तः । प्रयोक्तुर्दर्शनविषयइति किम् । जघान कंसं किल वासुदेवः ॥

अभिज्ञावचने लृट् ॥ ११२ ॥

स्मरणपर्यायोपपदे ऽनद्यतने लृट् स्यात् । लङोपवादः । अभिजानासि स्मरसि वा कृष्ण वने वत्स्यामः ॥

न यदि ॥ ११३ ॥

यद्योगे उक्तं न । अभिजानासि देवदत्त यद्वने अवसाम ॥

विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ११४ ॥

यद्योगे अयोगे वोक्तार्थे लृड्वा स्याल्लक्ष्यलक्षणसम्बन्धे प्रयोक्तुराकांक्षायाम् । अभिजानासि देवदत्त काश्मीरेषु वत्स्यामस्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । वासोलक्षणम् । भोजनं लक्ष्यम् । पक्षे लङ् । एवं यद्योगे ॥

परोक्षे लिट् ॥ ११५ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । चकार । उत्तमपुरुषे वैचित्त्यात्पारोक्ष्यम् । सुप्तो ऽहं किल विललाप ॥

अत्यन्तापह्नवे लिट् ॥

नाहं कलिंगं जगाम ॥

हशश्वतोर्लङ्च ॥ ११६ ॥

आभ्यां योगे लिड्विषये लङ्। चाल्लिट्। इति हाकरोत्, चकार वा। शश्वदकरोत्, चकार वा॥

प्रश्ने चासन्नकाले॥ ११७॥

आसन्नकाले पृच्छ्यमाने लिड्विषये लङ्। चाल्लिट्। अगच्छत्किम्। जगाम किम्। आसन्नेति किम्। कंसं जघान किल। पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकालः॥

लट्स्मे॥ ११८॥

स्मयोगे लिड्विषये लट्। न लिट्। यजति स्म युधिष्ठिरः॥

अपरोक्षे च॥ ११९॥

भूतानद्यतनापरोक्षेऽपि स्मयोगे लट्। एवं स्मोपाध्यायः कथयति॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने॥ १२०॥

ननुयोगे भूतसामान्ये लट् स्यात् पृष्टप्रतिवचने। अकार्षीः किम्, ननु करोमि भोः॥ अत्यन्तासन्नकाले चायं प्रयोग इष्यते। तत्र क्रियाजनितश्रमादिदर्शनेन क्रियावर्तमानत्वविवक्षायां वर्तमाने लटि त्वनेनैव सिद्धेरशिष्यमिदमिति स्थितमाकरे॥

नन्वोर्विभाषा॥ १२१॥

आभ्यां योगे उक्तार्थे लड्वा। अकार्षीः किम्, न करोमि, नाकार्षम्। अहं नु करोमि, अहं न्वकार्षम्॥

पुरि लुङ्चास्मे॥ १२२॥

पुरीति सप्तमी । आतइति योगविभागादालोपः । पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने लुङ्लटौ वा स्तः । पक्षे लिड्लङौ । वसन्तीह पुरा छात्राः । अवात्सुः, अवसन्, ऊषुर्वा । अस्मे किम् । यजति स्म पुरा ॥

वर्तमाने लट् ॥ १२३ ॥

आरब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षिते काले धातोर्लट् स्यात् । भवति । अन्यवर्तमानत्वाद्यारोपेण पर्वतादौ तिष्ठतीत्यादिप्रयोगः ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥

लटः शतृशानचौ वा स्तः । व्यवस्थितश्च विकल्पः । कौवेतः । कुर्वद्रूपः । कुर्वद्रूपः । पचमानरूपः । कुर्वत्कल्पः । पचन् । पठन् । इत्यादि । व्यवस्थितत्वादिह न । पचतितराम् । ज्वलतितरामित्यादि । अप्रथमेति तु नित्यार्थम्, अप्रथमान्तेन समानाधिकरणे नित्यमेवेति । पचन्तं पश्य । पचता देवदत्तेन कृतमित्यादि । प्रथमासमानाधिकरणे तु विकल्पः । देवदत्तः पचन्, पचति, पचमानः, पचत इत्यादि । वाग्रहणस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

सम्बोधने च ॥ १२५ ॥

लटः शतृशानचौ स्तः प्रथमासमानाधिकरणे । हेपचन्, पचमान । नाप्रपञ्चएवायम् ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥

अनयोर्वर्तमानाद्धातोः लटः शतृशानचौ स्तः । तौ चेल्लक्षणहेतू क्रियाविषयौ । शयानाभुञ्जते यवनाः । शयनं लक्षणं भोजनक्रिया

याः ॥ हेतौ । अधीयानोवसति । वासे ऽध्ययनं हेतुः । नन्वोर्विभाषेत्यतो विभाषा ऽनुवर्तते । व्यवस्थितविकल्पश्चायम् । तेनाधीतइति वसतोत्यत्र शानच न । अतएव हेतुहेतमतोर्लिङित्यत्र भाष्यम्—'इतियोगे च सद्विधि' रिति । लक्षणहेत्वोरित्ति किम् । पठति । क्रियाया इति किम् । यःकम्पते सोऽश्वत्थः । यदुत्प्लवते तल्लघु । क्रमेण द्रव्यगुणौ प्रति हेतुत्वं न क्रियायाः । तिष्ठन् मूत्रयति । गच्छन् भक्षयति । शयाना वर्धते दूर्वा । आसीनं वर्धते विसमित्यादयोप्येतन्मूत्रं विलक्ष्या(?) भाष्ये उक्ताः। सन् । अस्ति । विद्यमानः । अधीते । अधीयानः । जुहोति । जुह्वत् ॥

माङ्याक्रोशे ॥

मापचन् , मापचमान इत्यादिकमपि व्यवस्थितत्वानुवृत्त्या भवति ॥

तौ सत् ॥ १२७ ॥

तौ शतृशानचौ सत्संज्ञकौ स्तः । तावित्युक्तेः शतृशानच्मात्रस्य सत्संज्ञा । ब्राह्मणस्य कुर्वन् , कुर्वाणः । करिष्यन् , करिष्यमाणः। ननु मां ब्राह्मणस्य कुर्वन्तं पश्य, कुर्वाणं पश्य । अत्र भूते लटः शतृशानचौ भाष्ये व्यक्तौ ॥

पूङ्यजोः शानन् ॥ १२८ ॥

अनयोः शानन् प्रत्ययः स्यात् । पवमानः । यजमानः । नलोकाव्ययमूले तृन्निति शतृलकारेण तृनोनकारेण प्रत्याहारग्रहणात्, सोमं पवमान इत्यादौ षष्ठीप्रतिषेधः ॥

द्विषः शतुर्वा ॥

पुरं द्विषन् । मुरस्य द्विषन् ॥

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ १२९ ॥

एषु गम्यमानेषु धातोश्चानश् स्यात् । ताच्छील्ये, कतीह मण्डयमानाः । वयोवचने, कवचं पर्यस्यमानाः, असुक्षेपणे दिवादिः । वचनग्रहणं स्पष्टार्थम् । शक्तौ, भारं वहमानाः ॥

इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि ॥ १३० ॥

अकृच्छ्रः सुखसाध्योधात्वर्थः । सोऽस्तीति अकृच्छ्री । तस्मिन् कर्तरि अनयोः शतृस्यात् । अधीयन् पारायणम् । धारयन्नुपनिषदम् । अकृच्छ्रिणि किम् । कृच्छ्रेणाधीते धारयति वा ॥

द्विषो ऽमित्रे ॥ १३१ ॥

अमित्रे कर्तरि द्विषः शतृस्यात् । द्विषन् = शत्रुः । अमित्रइति किम् । द्वेष्टि पतिं भार्या ॥

सुञोयज्ञसंयोगे ॥ १३२ ॥

यज्ञसंयुक्ते ऽभिषवे सुञः शतृस्यात् । सुन्वन्तः सत्रिणः । संयोगग्रहणाद्दत्विक्षु न । यज्ञइति किम् । सुरां सुनोति । संयोगग्रहणादेव लटः शतृशानचावित्यप्यप्रधाने न ॥

अर्हः प्रशंसायाम् ॥ १३३ ॥

सरा(?) अर्हन्निह भवान् पूजाम् । प्रशंसायां किम् । अर्हति चोरो वधम् ॥

आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ॥ १३५ ॥

शब्दत्रयेण धात्वर्थ उच्यते । अभिविधावाङ् । इतऊर्ध्वं भ्राजभासेति क्विबन्तावक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलादिषु कर्तृषु ज्ञेयाः ॥

तृन् ॥ १३७ ॥

सर्वस्माद्धातोस्तृन् स्यात्तच्छीलादिषु कर्तृषु । तच्छीले, कर्ता कटान् । तद्धर्मणि, मुण्डयितारः श्राविष्ठायनाः । श्राविष्ठायनागोत्रविशेषाः । साधुकारिणि, कर्ता रथम् ॥

तृन्विधावृत्विक्षु चानुपसर्गस्य ।

होता पोता । अनुपसर्गस्य किम् । प्रतिहर्ता । तृजेव ।

नेषतिर्यान्त्वन्तरम् ।

नेष्टा ।

त्विषेर्देवतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च ।

त्वष्टा । अनिट्त्वमित्यग्रेतनस्यापि शेषः ।

क्षदेश्च युक्ते ।

क्षत्ता द्वाररक्षणादावधिकृतो युक्तः(?) ।

छन्दसि तृच ।

क्षत्तृभ्यः संग्रहीतृभ्यः । सर्वत्र स्वरे विशेषः ॥

अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् ॥ १३६ ॥

एभ्य इष्णुच् स्यात्तच्छीलादिषु । अलङ्करिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः ।

अपत्रपिष्णुः । वर्तिष्णुः । वर्धिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः । येऽत्र सोपपदास्तेभ्यस्ततएव नान्योपपदात् । ये निरुपपदास्तेषु यथादर्शनं प्रत्ययः ॥

णेश्छन्दसि ॥ १३७ ॥

ण्यन्तादिष्णुच् । धारयिष्णवः ॥

भुवश्च ॥ १३८ ॥

इष्णुच् छन्दसि । भविष्णुः । प्रभविष्णुः । भ्राजिष्णुरित्यादिकं तु भाषायां, निरङ्कुशत्वात्कवीनाम् । चकाराद् भ्राजिष्णुनेति लोकेप्युदाहृतं काशिकायाम् । तत्तु भाष्यानुक्तम् ॥

ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः ॥ १३९ ॥

एभ्यो भुवश्च क्स्नुः स्यात् । ग्लास्नुः । जिष्णुः । क्ङितीत्यत्र गस्यापि निर्देशान्न गुणः । स्थास्नुः, गित्त्वात् घुमास्थागेतीत्वं न । भूष्णुः । श्र्युकः कितीत्यत्र गस्य निर्देशादिट् न ।

दंशेश्छन्दसि ।

दंक्ष्णवः पशवः ॥

त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ॥ १४० ॥

एभ्यः क्नुः स्यात् । त्रस्नुः । गृध्नुः । धृष्णुः । क्षिप्नुः ॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ १४१ ॥

शमादिभ्योऽष्टाभ्यः घिनुण् स्यात् । उकारउगित्कार्यार्थः । शमिनि

तरा । शमिनो नरा , शमिनौ । शमिनः इत्यत्र उगिल्लक्षणो नुम् प्र लन्नात्वात्र भवति । काशिकायांनुकार उच्चारणार्थइत्युक्तम् । तत्र श मिनितरा । अत्र नियमेन ह्रस्वः । तत् भाष्यविरुद्धम् । शमी । त मी । श्रमी । दमी । भ्रमी । क्षमी । क्रमी । प्रमादी । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्यस्य प्रायिकत्वा दुन्मादीत्यपि ॥

संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ॥ १४२ ॥

एभ्योघिनुण् स्यात् । सम्पर्की । पृचीसम्पर्कइति रुधादिकस्यैव ग्रहणम्, अनुरोधी । आयामी । आयासी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । देवृदेवने भ्वादिरेव । संज्वारी । परीक्षेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती । ये ऽत्र सोपसर्गास्तेभ्यउपसर्गान्तरान्न । अकर्मकादेव घिनुण् । नेह । संपृणक्ति शाकम् ॥

वौ कषलसकत्थस्रम्भः ॥ १४३ ॥

विपूर्वेभ्यएतेभ्यो घिनुण् स्यात् । विकाषी । विलासी । विकत्थी । विस्रम्भी ॥

अपे च लषः ॥ १४४ ॥

घिनुण् । अपलाषी । चाद्विलाषी ॥

प्रे लपसृद्रुमथवदवसः ॥ १४५ ॥

प्रपूर्वेभ्य एभ्यो घिनुण् । प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी ॥

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरट
परिवादिव्याभाषासूयोवुञ् ॥ १४६ ॥

एभ्योवुञ् स्यात् । निन्दकः । हिंसकः । क्लेशकः । खादकः । विनाशकः । एतेषां ण्यन्तानाम् । परिक्षेपकः । परिराटकः । परिवादकः । ण्यन्तस्य । व्याभाषकः । असूयकः । कण्ड्वादिः । ण्वुलैवसिद्धे वुञ् वचनं ताच्छीलिकेषु वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति ज्ञापयति ॥

देविक्रुशोश्चोपसर्गे ॥ १४७ ॥

वुञ् । परिदेवकः । ण्यन्तो देविः । व्याक्रोशकः । उपसर्गे किम् । देवयिता । क्रोष्टा ॥

चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ॥ १४८ ॥

चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात् । चलनः । शब्दनः । अकर्मकात्किम् । पठिता विद्याम् ॥

अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥ १४९ ॥

हलादेरनुदात्तेतो युच् स्यात् । वर्तनः । वर्धनः । अनुदात्तेदिति

क्विप्। भविता। हलादिगिति किम्। एधिता। अकर्मकादित्येव। वसिता वस्त्रम्, वसआच्छादने॥

जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः॥ १५०॥

एभ्योयुच्। जु इति सौत्रोगत्यर्थः, जवनः। चङ्क्रमणः। दन्द्रमणः। यङन्तौ। सरणः। गर्धनः। ज्वलनः। शोचनः। लषणः। पतनः। पदनः। पदेरनुदात्तत्वादनुदात्तेदित्येव युचि सिद्धे लषपतेति वक्ष्यमाणोक्त्या च वासरूपेण समावेशे सिद्धे पुनः पदिग्रहणं ताच्छीलिकेषु ताच्छीलिकावासरूपेण न भवन्तीति ज्ञापयति। अलङ्करिष्णुः। तृन्न भवति, अलङ्कर्तेति। प्रायिकं चैतत्। विकत्थनः। घिनुण्विषये युच्॥

क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च॥ १५१॥

युच्। क्रोधनः। रोषणः। मण्डार्थेभ्यः। मण्डनः। भूषणः॥

न यः॥ १५२॥

यान्तात् युच् न। क्नूयिता। क्नूयीशब्दे॥

सूददीपदीक्षश्च॥ १५३॥

एभ्योयुच् न। अनुदात्तेदिति प्राप्तं निषिध्यते। सूदिता। दीपिता। दीक्षिता। तृन्। ताच्छीलिकेषु ताच्छीलिकावासरूपेण न भवन्तीत्युक्तम्। ततश्च नमिकम्पीति रेण दीपोयुजभावे सिद्धे पुनर्दीपिग्रहणं र

ण गुचः समावेशं ज्ञापयति। कम्रा, कमना युवतिरित्याकरे स्थितम्। काशिकायां तु ताच्छीलिकेष्वित्यादिपायिकत्वमेव ज्ञाप्यते तेन विकत्थनइत्यादि सिद्धम्। भाष्यमप्येतत्परमेवेति स्थितम्। मधुसूदन इति तु नन्द्यादित्वात् ॥

लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्यउकञ् ॥ १५४ ॥

एभ्य उकञ् स्यात्। अपलाषुकः। प्रपातुकः। पादुकः। उपस्थायुकः। प्रभावुकम्। वार्षुकः पर्जन्यः। घातुकः। कामुकः। गामुकः। शारुकं तीक्ष्णम् ॥

जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ॥ १५५ ॥

एभ्यः षाकन्। जल्पाकः। भिक्षाकः। कुट्टाकः। लुण्टाकः। वराकः। वराकी ॥

प्रजोरिनिः ॥ १५६ ॥

प्रपूर्वाज्जवतेरिनिः स्यात्। प्रजवी। प्रजविनौ ॥

जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥

एभ्यइनिः। जयी। दरी। क्षयी। विश्रयी। इण्, अत्ययी। वमी। अव्यथी। अभ्यमी। परिभवी। प्रसवी ॥

स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्यआलुच् ॥ १५८

एभ्यआलुच् स्यात्। स्पृहयालुः। गृहयालुः। पतयालुः। एते चुरादावदन्ताः। दयालुः। निद्रालुः। तन्द्रालुः। निततपूर्वोद्राधातुः।

तदोनान्तत्वं निपातनात् । श्रद्धालुः ।

शीङोऽपि ॥

शयालुः ॥

दाधेट्सिशदसदो रुः ॥ १५९ ॥

एभ्यो रुः स्यात् । दारुः । धारुर्वत्सो मातरम् । नलोकेत्यत्रोकारस्यापि निर्देशात्तदन्तविधिनाऽत्र षष्ठ्यभावः । सेरुः । शद्रुः । सद्रुः ॥

सृघस्यदः क्मरच् ॥ १६० ॥

एभ्यः क्मरच् । सृमरः । घस्मरः, घसिः प्रकृत्यन्तरम् । अद्मरः ॥

भञ्जभासमिदो घुरच् ॥ १६१ ॥

एभ्यो घुरच् । भङ्गुरम् । भासुरम् । मेदुरम् । भञ्जेः कर्मकर्तर्येव प्रत्ययः, स्वभावात् ॥

विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ १६२ ॥

एभ्यः कुरच् । विदुरः । विद ज्ञाने इत्यस्यैव । भिदुरः । छिदुरः । भिदिच्छिदोः कर्मकर्तर्येव ॥

इण्नश्जिसर्तिभ्यः क्वरप् ॥ १६३ ॥

एभ्यः क्वरप् । इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । जित्वरः । सृत्वरः ॥

गत्वरश्च ॥ १६४ ॥

निपात्यते । गमेर्मलोपः क्वरप् च ॥

जागुरूकः ॥ १६५ ॥

जागर्तेरूकः स्यात् । जागरूकः ॥

यजजपदशां यङः ॥ १६६ ॥

एतेभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः स्यात् । यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः ॥

नमिकम्पिस्म्यजसकमिहिंसदीपो रः ॥ १६७ ॥

एभ्यो रः स्यात् । नम्रः । कम्प्रः । स्मेरः । अजस्रम् । जसुमोक्षणे नञ्पूर्वः । कम्रा कन्या । हिंस्रः । दीप्रः ॥

सनाशंसभिक्ष उः ॥ १६८ ॥

सनन्तादाशंसेर्भिक्षेश्च उः स्यात् । चिकीर्षुः । आशंसुः । [आङः] शसि इच्छायामित्यस्यैव ग्रहणम् । भिक्षुः ॥

विन्दुरिच्छुः ॥ १६९ ॥

एतौ निपात्येते । विदेर्ज्ञानार्थकस्य इषेरिच्छार्थकस्यैवेह ग्रहणम् । नुम्छत्वे निपातनात् । छन्दसि भिन्दव इति वर्णव्यत्ययाद्भवति ॥

क्याच्छन्दसि ॥ १७० ॥

क्य इति क्यच् क्यष् क्यङां ग्रहणम् । क्यान्तादुः स्याच्छन्दसि । मित्रयुः । संस्वेदयुः । सुम्नयुः । कण्ड्वादियकोऽपि ग्रहणम् । तेन भुरण्युस्तुरण्युरित्यपि सिद्धमिति केचित् ॥

आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ १७१ ॥

आदन्ता ऋकारान्ता द्रम्यादिभ्यश्च किकिनौ स्तश्छन्दसि । लिड्वच्च

तौ स्तः । दकारउच्चारणार्थः । तेन ऋदन्तादपि । गाधिः गापश्र... गिः। जर्गुरिः। जग्मिः। जघ्निः। जज्ञिः। असंयोगाल्लट्... व सिद्धे किकिनोः किस्त्वमृच्छत्यृतामिति गुणप्रति... ।

उत्सर्गश्छन्दसि किकिनौ ।

...सेदिः । नेमिः ।

भाषायां धाञ्कृसृजनिगमिनमिभ्यः ।

दधिः । चक्रिः । सस्त्रिः । जज्ञिः । नेमिः ।

सहिवहिचलिपतिभ्योयङन्तेभ्यो भाषायाम् ।

सासहिः। वावहिः। चाचलिः। पापतिः। अत्र नीग्निपातनात्स भवति ॥

क्रुकन्नपि।

भीरुकः ॥

स्वपितृषोर्नजिङ् ॥ १७२ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । अनयोर्नजिङ्स्यात् । स्वप्नक्, स्वप्नजौ । तृष्णक्, तृष्णजौ ॥

धृषेश्च ॥

धृष्णक् ॥

शॄवन्द्योरारुः ॥ १७३ ॥

एतयोरारुः स्यात् । शरारुः । वन्दारुः ॥

भियः क्रुक्लुकनौ ॥ १७४ ॥

भियएतौ स्तः । भीरुः । भीलुकः ।

स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ १७५ ॥

एभ्योवरच् स्यात् । स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । विकस्वरः ॥

यश्च यङः ॥ १७६ ॥

यामापणे । यङन्ताद्वरच् । यायावरः ॥

भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप् ॥ १७७ ॥

एभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्विप् स्यात् । विभ्राट् । भाः, भासौ । धूः, धुरौ । विद्युत् । ऊर्क्, ऊर्जौ । पूः, पुरौ । जूः, दीर्घोनिपातनात्, जुवौ, जुवः । ग्रावस्तुत्, ग्रावस्तुतौ ॥

अन्येभ्योऽपिदृश्यते ॥ १७८ ॥

क्विप् तच्छीलादिषु कर्तृषु । युक् । भित् ।

क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घश्च ।

वाक् । शब्दप्राट् । आयतस्तूः । कटप्रूः । जूः । श्रीः । जूस्तुपूर्वसूत्रेणैवसिद्धः । दीर्घवचनसामर्थ्याद्वचिप्रच्छयोर्न संप्रसारणम् ।

द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ।

दिद्युत् । जगत् ।

जुहोतेर्दीर्घश्च ।

जुहूः ।

दृभयइत्यस्य ह्रस्वश्च द्वे च ।

ददृत् ।

ध्यायतेः संप्रसारणं च ।

धीः । दृशिग्रहणस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ १७९ ॥

संज्ञायामन्तरे च गम्यमाने भवतेः क्विप्। मित्रभूर्नाम कश्चित्। प्रतिभूः। मध्यस्थएव नान्यत्रान्तरे क्विप् ॥

विप्रसंभ्योड्वसंज्ञायाम् ॥ १८० ॥

एभ्यो भुवः डुः स्यात्। विभुः। प्रभुः। संभुः। असंज्ञायां किम्। भूर्नामकश्चित्।

मितद्र्वादिभ्यश्च।

मितंद्रवतीति मितद्रुः। शंभुः ॥

धः कर्मणि ष्ट्रन् ॥ १८१ ॥

कर्मणि कारके धः ष्ट्रन् स्यात्। धयन्ति दधति वा एनामिति धात्री ॥

दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ॥

एभ्यः करणे कारके ष्ट्रन् स्यात्। दान्त्यनेनेति दात्रम्, दाप्लवन इत्यस्यैव। नेत्रम्। शस्त्रम्। योत्रम्। योक्त्रम्। स्तोत्रम्। तोत्रम्। सेत्रम्। सेक्त्रम्। मेढ्रम्। पत्रम्। दंष्ट्रा। नद्ध्री। दंशेरनुनासिकलोपनिर्देशेन क्तिनोऽन्यत्रापि नलोपो ज्ञाप्यते। तेन दशनमित्यपि सिद्धम् ॥

हलसूकरयोः पुवः ॥ १८३ ॥

पूङ् पूञोः करणे कारके ष्ट्रन् स्यात्। तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः। हलस्य पोत्रम्। सूकरस्य पोत्रम्। मुखमित्यर्थः ॥

अर्तिलूधूसूखनसहचरइत्रः ॥ १८४ ॥

एभ्यः करणे कारके इत्रः स्यात्। अरित्रम्। लवित्रम्। धवित्रम्।

सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ॥

पुवः संज्ञायाम् ॥ १८५ ॥

पूङ्पूञोः करणे कारक इत्रः स्यात् संज्ञायाम् । दर्भपवित्रम् ॥

कर्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ १८६ ॥

पुव इत्रः स्यात् करणे ऋषौ कर्तरि च देवतायाम् । पूयते ऽनेनेति पवित्रोयमृषिः । देवतायाम् । अग्निः पवित्रम् । ऋषिर्वेदः ॥

ञीतः क्तः ॥ १८७ ॥

ञीतःक्तः स्याद्वर्तमाने । भूतापवादः । ञिमिदा । मिन्नः ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ १८८ ॥

मत्याद्यर्थेभ्यःक्तः स्याद्वर्तमाने । मतिरिच्छा । मतः । बुद्धः । पूजितइत्यादि ॥ ज्ञातइति भूतेपिभवति ॥ तेनेत्यधिकारे उपज्ञात इतितद्विधानात् ॥ सुरैःपूजित इतितु चिन्त्यम् ॥ क्तस्यच वर्तमानइति षष्ठीविधानात् ॥ चादन्यत्रापि ॥ शीलितोरक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि । रुष्टः । रुषितः । अभिव्याहृतः । हृष्टः । तुष्टः । कान्तः । संयतः ॥ उद्यतः । भविष्यति कष्टशब्दः । अमृतः । सुप्तः । शयितः । आश्वितः । लिप्तः । इत्यादयो वर्तमाने ज्ञेयाः ॥

इति तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

———:*:———

उणादयोबहुलम् ॥ १ ॥

वर्तमाने धात्वर्थे संज्ञायां विषये उणादयोबहुलं स्युः । बहुलग्रहणा दन्यत्रापि प्रकृतिप्रत्ययप्रत्ययादिकल्पनया यथाप्रयोगं शब्दाऊह्याः ॥

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ २ ॥

उणादयः । वृत्तं तदिति वर्त्म । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसारार्थम् ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ ॥

गम्यादयोभविष्यति साधवः । ग्रामंगमी । आगामी । प्रतिष्ठादी । प्रस्थायी । प्रतिबोधी । योगी । प्रतियायी । भावी ॥ अनद्यतन इति योगविभागाल्लुड्विषयेऽपि ॥ ग्रामं श्वो गमी ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ४ ॥

आभ्यां निपाताभ्यां योगे भविष्यति लट् स्यात् । यावद्भुङ्क्ते । पुराभुङ्क्ते । निपातयोः किम् । यावद्दास्यते तावद्भोक्ष्यते । करणभूतया पुरा यास्यति । अनद्यतने लुडित्यतैतदनुवर्तनात् , यावत् श्वोभुङ्क्ते, पुरा श्वोभुङ्क्ते, इत्यपि सिद्धम् ॥

विभाषा कदाकर्ह्योः ॥ ५ ॥

आभ्यां योगे भविष्यति लड्वा स्यात् । कदा कर्हि वा भुङ्क्ते, भोक्ष्यते, भोक्ता वा । परस्तादनुवृत्त्या लुट् ॥

किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ ६ ॥

विभक्त्यन्तं डतरडतमान्तं च किमो रूपं किंवृत्तम् । तद्योगे भविष्य ति वा लट् लिप्सायाम् । कतरं कतमं वा भवान् भोजयति भोज यिष्यति भोजयिता वा । लिप्सायां किम् । कः पाटलिपुत्रं गमि ष्यति ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ ७ ॥

लिप्स्यमानेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यायां भविष्यति लट् वा स्यादकिंवृत्तेऽपि । योऽन्नं ददाति दास्यति दाता वा स स्वर्गं याति यास्यति याता वा ॥

लोडर्थलक्षणे च ॥ ८ ॥

लोडर्थस्य प्रैषादेर्लक्षणक्रियावचनाद्धातोर्भविष्यति लट्वा स्यात् । आशंसायामपि के चित् । उपाध्यायश्चेदायात्यायास्यत्यायाता वा त्वं छन्दोऽधीष्व । उपाध्यायागमनमध्ययनप्रैषस्य लक्षणम् ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवऊर्ध्वमौहूर्तिकः । अतएव निपातनात्समासोत्तरपद वृद्धी । ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणक्रियावचनाद्धातोर्लि ङ्वा स्यात् । पक्षे यथाप्राप्तम् । मुहूर्तस्योपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेदा गच्छत्यागमिष्यत्यागन्ता वा त्वं छन्दो ऽधीष्व । यद्यप्यूर्ध्वमौहूर्तिके ऽनद्यतनत्वं दुर्लभं तथाप्यनद्यतने लुडित्यत्र योगविभागात्तत्र चैतद नुवर्तनादागन्तेति सिद्ध्यतीति काशिकाकृदाशयः ॥

तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ १० ॥

क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यति धातो स्तुमुन् ण्वुलौ स्तः । आसितुमासकोवा सव्रजति । क्रियायां किम् । भिक्षिष्यइत्यस्यज टाः । क्रियार्थायां किम् । धावतस्ते पतिष्यति दण्डः । ण्वुल्तृचा वित्यनेनैव भविष्यत्यपि वासरूपेण ण्वुलि सिद्धे पुनर्वचनं क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति । तेन कर्ता व्रजतीत्यादिना न भवितव्यम् ॥

भाववचनाश्च ॥ ११ ॥

क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यति भावधिकारविहिताः स्युः । पूर्वसूत्रज्ञापितस्य वाधनार्थमिदं वचनम् । पाकाय व्रजति । भूतये व्रजतीत्यादि । वचनग्रहणात्प्रकृत्यन्तरान्नभवनि । तुमर्थाच्चेति ज्ञापकादेवात्र वासरूपसद्धिात्रशिष्योयं योग इति नव्याः ॥

अण्कर्मणिच्च ॥ १२ ॥

भविष्यति धातोरण् स्यात् कर्मणि क्रियार्थायां क्रियायां चोपपदे । चकारउपपदसमुच्चयार्थस्तेनमत्येकमुपपदत्वे न स्यात् । वचनग्रहणानुवृत्त्यैव कर्मण्यणि सिद्धे पुनः कर्मग्रहणं कादिबाधनार्थम् । गोदायोव्रजति । सुरापायोव्रजति । वासरूपविधर्नास्तीति ज्ञापनस्य क्रियार्थायां क्रियायां तृजादिविषयतया ऽत्र वासरूपेण ण्वुल् भवत्येव । एधानाहारको व्रजति । अपवादत्वात् ण्वुलं बाधतइति तु चिन्त्यम् ॥

लृट्छेषेच ॥ १३ ॥

क्रियार्थोपपदादन्यत्र भविष्यति लृट्स्याच्चात्तत्रापि । करिष्यामि । करिष्यामीति व्रजति । केचित्तु सामान्येन लृड्विधाने ऽपि वासरूपेण क्रियार्थोपपदेऽपि लृट् सिद्धइति शेषग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति वदन्ति । तवेतत् लृडपि तृजादिरिति वदन् भगवान्न मृष्यति । भगवतश्चायमाशयः। अकेनोरिति ज्ञापकात्स्वात्मनि वृत्तिविरोधाद्वा एधानाहरकोव्रजतीत्यत्र ण्वुल्सम्भवात्सामान्यापेक्षमेव ज्ञापकमिति ॥

लृटः सद्वा ॥ १४ ॥

लटः शतृशानचावितिवत् प्रत्ययोत्तरपदादौ सर्वत्रायं विधिः । व्यवस्थितवात्वात् प्रथमासमानाधिकरणे विकल्पः । वक्ष्यन् । वक्ष्यते । वक्ष्यमाणः । अन्यत्र सम्बोधनादौ नित्यम् । हेवक्ष्यन् । वक्ष्यन्तं पश्येत्यादि ॥

अनद्यतने लुट् ॥ १५ ॥

भविष्यत्यनद्यतने लुट् स्यात् । श्वोभोक्ता । अनद्यतनइति योगविभागः । अनद्यतने लृटः सद्वा । श्वोग्निनाधास्यमानेन । विधानसामर्थ्यादेव तद्विषये लृडपि । परिदेवने गम्ये क्वचिदद्यतनेपि लुड्दूरात् । इयं नु कदा गन्ता, यैवं पादौ निदधाति । अयं नु कदा ऽध्येता, य एव मनभियुक्त इति ॥

पदरुजविशस्पृशोघञ् ॥ १६ ॥

एभ्योघञ्स्यात्सर्वकाले । पादः । रोगः । वेशः । स्पर्शः ॥ रोगइणिः ॥ अन्यत्रपचाद्यच् । स्वरे विशेषः ॥

सृ स्थिरे ॥ १७ ॥

स्थिरे कर्तरि सर्तेर्[1]घञ् । चन्दनसारः । कालान्तरस्थायी-स्थिरः । स्थिरे किम् । सर्ता ॥

अस्थिरेऽपि क्वचित्[2] ॥

अतीसारो[3] व्याधिः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सर्तिः । वि-सारो मत्स्यः । सारो बलम् । अत्राप्यन्तर्भावितण्यर्थः ॥

भावे ॥ १८ ॥

धातुमात्रात् घञ् स्यात् भावे । लिंगसंख्ये न तन्त्रम् । पाकः । पाकौ । पचनम् । पक्तिः ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायां ॥ १९ ॥

अकर्तरि कारके संज्ञायां घञ् स्यात् । प्रासीदन्त्यस्मिन् इति प्रासाद इत्यादि । कर्तरितु बिभर्तीति भर्ता । असंज्ञायां तु कर्त-व्यः कटः ।

चादसंज्ञायामपि क्वचित् ।

को भवता दायो दत्तः । को भवता लाभो लब्धः । अकर्तरीति पर्युदासपक्षे कारकग्रहणं न कर्तव्यम् । इत ऊर्ध्वं कृत्यल्युट इति पर्यंतं भावे अकर्तरि कारक इति द्वयमनुवर्तते ॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ २० ॥

---

१ सूत्रे सृ इति लुप्तविभक्तिकम् ।

२ कौमुद्यादिषु 'व्याधिमत्स्यबलेष्विति वाच्यम्' इति वार्तिकं दृश्यते ।

३ रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः ।

परिच्छित्तौ गम्यायां सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ् स्यात्। एक-स्तण्डुलनिचायः[१]।

सर्वेभ्य इति धातुविशेषणात् प्रकृत्याश्रितात्रजपादेव बाध्यते नार्थाश्रितः क्तिन् ॥

एकातिलोच्छ्रितिः। द्वे स्तुती। परिमाणाख्यायां किम्।निश्चयः॥

दारजारौ कर्तरि णिलुक्च ॥

दारयन्तीति दाराः। जरयन्तीति जाराः।

करणे वा ॥

दीर्यते तैर्दाराः। जीर्यते तैर्जाराः॥

इङश्च ॥ २१ ॥

घञ् स्यात्। अचोऽपवादः। अध्यायः॥

अपादाने स्त्रियां घञ् तदन्ताच्च वा ङीष् ॥

उपेत्यास्या अधीयते उपाध्यायी। उपाध्याया वा।

शॄ वायुवर्णनिवृतेषु।

शारो वायुः। शारा वर्णः। चित्रम्। शारो निवृतं। आवरणम्॥

उपसर्गे रुवः ॥ २२॥

घञ् स्यात्। अपोऽपवादः। संरावः। उपसर्गे किम्। रवः॥

समि युद्रुदुवः ॥ २३ ॥

एभ्यो घञ् स्यात्। संयावः। संद्रावः। संदावः। समि किम्। प्रयवः॥

श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ॥ २४ ॥

१ निचीयतं राशीक्रियत इति निचायः।

एभ्यो घञ् स्यात् । आयः । नायः । भावः । अनुपसर्गे किम् । प्रश्रयः । नय इत्यपि बाहुलकात् । प्रभाव इति तु प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः ॥

वौ क्षुश्रुवः ॥ २५ ॥

घञ् । विक्षावः । विश्रावः । वौ किम् । प्रश्रवः ॥

अवोदोर्नियः ॥ २६ ॥

आभ्यामुत्तरस्य नियो घञ् । अवनायः । उन्नायः[१] ॥

प्रे द्रुस्तुस्रुवः ॥ २७ ॥

एभ्यो घञ् । प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्रावः । प्र इति किम् । स्रवः ॥

निरभ्योः पुल्वोः ॥ २८ ॥

एतयोर्घञ् । यथाक्रममुपसर्गसम्बन्धः । निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः । अभिलावः । निरभ्योः किम् । पवः लवः । पूइति पूङ्पूञोर्ग्रहणम् ॥

उन्न्योर्ग्रः ॥ २९ ॥

गॄ शब्दे, गॄ निगरणे, एतयोर्घञ् । उद्गारः । निगारः । उन्न्योः किम् । गरः ॥

कॄ धान्ये ॥ ३० ॥

कॄ विक्षेपे अस्मात् घञ् स्याद्धान्यविषयश्चेद्धात्वर्थः । उन्न्योरित्येव । उत्कारः निकारो[२] वा धान्यस्य । धान्ये किम् । भक्षोत्करः ॥

---

१ अधऊर्ध्वनयनविषयकं शब्दद्वयं क्रमेण ॥

२ विक्षेपार्थे शब्दद्वयम् ॥

यज्ञे समि स्तुवः ॥ ३१ ॥

संपूर्वात् स्तौतेर्घञ् स्यात् । संस्तुवंत्यस्मिन् देशे छंदोगा इति संस्तावो देशः । यज्ञे किम् । संस्तवः१ ॥

प्रस्त्रोऽयज्ञे ॥ ३२ ॥

स्तृञ् । प्रपूर्वादस्मात् घञ् स्यादयज्ञे । मणिप्रस्तारः । अयज्ञे किम् । बर्हिष्प्रस्तरः२ ॥

प्रथने वावशब्दे ॥ ३३ ॥

प्रथने गम्ये विपूर्वात् स्तृणातेर्घञ् स्यात्तच्चेत् प्रथनमशब्दविषयः । प्रथनं विस्तीर्णता । पटस्य विस्तारः । प्रथने किम् । तृणस्य विस्तरः । अशब्दे किम् । विस्तरो वचसाम् ॥

छंदोनाम्नि च ॥ ३४ ॥

छंदोनामावयवभूतात् स्तृणातेर्घञ् स्यात् । विष्टारपंक्तिश्छन्दः । प्रस्तारपङ्क्तिः । आस्तारपङ्क्तिः । संस्तारपङ्क्तिरित्यादि३ । विष्टारपङ्क्त्यादयः शब्दाः छन्दोनामानि । तदवयवस्तार इति । छन्दः शब्दो गायत्र्यादिपरः ॥

उदि ग्रहः ॥ ३५ ॥

उत्पूर्वाद्ग्रहेर्घञ् स्यात् । अपोऽपवादः । उद्ग्राहः ।

छन्दसि निपूर्वादपि ॥

उद्ग्राभं च निग्राभं च ॥

---

१ परिचयः । २ प्रस्तरो मुष्टिविशेषः ॥

३ काशिकारादयोऽत्र वावित्यनुवर्तयन्ति । तेषां संस्तारपंक्तिरित्याद्यनुदाहरणम् ।

समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥

मुष्टिरंगुलिसंनिवेशः । संपूर्वाद्ग्रहेर्घञ् स्यान्मुष्टौ । मल्लस्य संग्राहः । दृढमुष्टिरित्यर्थः । मुष्टौ किम् । संग्रहो धान्यस्य ॥

परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः ॥ ३७ ॥

यथाक्रमं परिन्योः परयोर्नीणोर्घञ् स्याद्यथाक्रमं द्यूताभ्रेषयोः । यथाप्रसक्तकरणमभ्रेषः । परिणायः । द्यूतमित्यर्थः । न्यायः । यथाप्राप्तमित्यर्थः । द्यूताभ्रेषयोः किम् । परिणयः । न्ययः ॥

परावनुपात्यय इणः ॥ ३८ ॥

परिपूर्वादिणो घञ् स्यादनुपात्यये । अनुपात्ययः क्रमप्राप्तस्यानतिपातः परिपाटी । तव पर्यायः । मम पर्यायः । अनुपात्यय इति किम् । कालस्य विपर्ययः । अतिपात इत्यर्थः ॥

व्युपयोः शेतेः पर्याये ॥ ३९ ॥

आभ्यां शेतेर्घञ् स्यात्पर्याये । तव विशायः । तव राजोपशायः । राजानमुपशाययितुं पर्याय इत्यर्थः । अनुपात्यय इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धौ पुनः पर्यायग्रहणादयं परमप्यभिविधाविनुणं बाधते । पर्याये किम् । विशयः[१] ॥

हस्तादने चेरस्तेये ॥ ४० ॥

हस्तादाने गम्यमाने चेर्घञ् स्यात् न तु चेच्चौर्यं भवति । हस्तादानशब्देन प्रत्यासन्नमादेयमुच्यते । फलप्रचायः । हस्ता-

१ संशयः ।

दाने किम् । वृक्षशिखरे फलप्रचयः । अस्तेये किम् । फलप्रचयश्चौर्येण ॥

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः ॥ ४१ ॥

एष्वर्थेषु चिनोतेर्घञ् स्यात् । चस्य च कः । उपसमाधानं राशीकरणम् । तच्च धात्वर्थविशेषणम् । अन्यानि तु प्रत्ययार्थस्य । निवासे चिखल्लिनिकायः । चिखल्लिर्जनपदविशेषः । चितौ आकायमग्निं चिन्वीत । शरीरे अनित्यकायः । उपसमाधाने गोमयनिकायः ॥

सङ्घे चानौत्तराधर्ये ॥ ४२ ॥

समूहे वाच्ये चिनोतेर्घञ् स्याच्चस्य च कः । भिक्षुनिकायः । अनौत्तराधर्ये किम् । सूकरनिचयः । यद्वा स्तनपानायोत्तराधरभावेन शेरते तदेतत् प्रत्युदाहरणम् । प्राणिसंघ एव । नेह । प्रमाणसमुच्चयः ।

कर्मव्यतीहारे णच् स्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

कर्मव्यतीहारे गम्ये धातोर्णच् स्यात् भावे स्त्रीलिङ्गे । णचः स्त्रियामञ् । व्यावक्रोशी । स्त्रियां किम् । व्यतिपाकः । बाधकविषयेपि क्वचित् । व्यावचोरी । व्यावचर्ची१ । क्वाचन । व्यतीक्षा । व्यतीहा । व्यावक्रुष्टिरिति तु भवति । एतत्सर्वं कृतो बहुलमिति वचनाद्भवति ॥

१ उदाहरणद्वयेऽपि ण्यासश्रन्थो युजिनि युचः प्राप्तिः । यद्वा व्यावचर्चीत्यत्र गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययः प्राप्तः ॥

अभिविधौ भाव इनुण् ॥ ४४ ॥

धात्वर्थस्य कार्त्स्न्येन सम्बन्धोऽभिविधिः । तस्मिन् गम्यमाने धतोर्भावे इनुण् स्यात् । सांराविणम् । इनुणन्तात्स्वार्थिकोऽण् ॥ इनुणन्तं नपुंसकम् । अभिविधौ किम् । संरावः । भाव इत्यनुवर्तमाने पुनर्भावग्रहणं वासरूपबाधनार्थम् ।

ल्युटा तु समावेश इष्यते ॥

सांकुटीम् । संकुटनम् ॥

आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः ॥ ४५ ॥

इनुण् नानुवर्तते । अवानिपूर्वाद् ग्रहेर्घञ् स्यादाक्रोशे । अपोऽपवादः । अवग्राहः विग्राहो[1]वा वृषल ते भूयात् । आक्रोशे किम् । अवग्रहः[2] पदस्य । निग्रहश्चोरस्य ॥

प्रे लिप्सायां ॥ ४६ ॥

प्रपूर्वाद् ग्रहेर्घञ् स्याल्लिप्सायां गम्यमानायाम् । पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः । लिप्सायां किम् । प्रग्रहः ॥

परौ यज्ञे ॥ ४७ ॥

परिपूर्वाद् ग्रहेर्घञ् स्याद्यज्ञे । उत्तरपरिग्राहः । यज्ञे किम् । परिग्रहः देवदत्तस्य ॥

नौ वृ धान्ये ॥ ४८ ॥

निपूर्वयोर्वृङ्वृञोर्घञ् स्याद्धान्ये । अपोऽपवादः । नीवारा व्रीहयः । धान्ये किम् । निवरा कन्या । अत्र अजब्भ्यां स्त्रीख-

---

१ इदं पदद्वयं बाधार्थकम् ॥ २ छेदविशेष इत्यर्थः ॥

ज्ञाना विप्रतिषेधेनेति प्राप्तः क्विन् बाहुलकाच्च भवति ॥

उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः ॥ ४९ ॥

उत्पूर्वेभ्यः एतेभ्यः घञ् स्यात् । अजपोरपवादः । उच्छ्रायः । उद्यावः । उत्पावः । उद्द्रावः । समुच्छ्रय इति तु बहुलग्रहणादार्षत्वाद्वा साधुः ॥

विभाषाऽङि रुप्लुवोः ॥ ५० ॥

आङ्पूर्वयोरेतयोर्घञ् वा स्यात् । आरावः । आरवः । आप्लावः । आप्लवः ॥

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ ५१ ॥

अवपूर्वाद्ग्रहेर्घञ् वा स्याद्वर्षप्रतिबन्धे । अवग्राहः अवग्रहो वा देवस्य । दैविको वृष्टिप्रतिबन्ध इत्यर्थः । वर्षप्रतिबन्धे किम् । अवग्रहः पदस्य ॥

प्रे वणिजां ॥ ५२ ॥

प्रपूर्वात्ग्रहेर्घञ् वा स्याद्वणिक्संबन्धिनि वाच्ये । तुला प्रगृह्यतेऽनेन सूत्रेण तुलाप्रग्राहः । तुलाप्रग्रहो वा । वणिजां किम् । प्रग्रहः देवदत्तस्य ॥

रश्मौ च ॥ ५३ ॥

प्रपूर्वात् ग्रहेर्घञ् वा स्यात् रश्मौ । रश्मिरिति रथादौ पश्वादिनियमनरज्जुरिह गृह्यते न तु चन्द्रादिसंबन्धि । अनभिधानात् । प्रग्राहः प्रग्रहो वा ॥

वृणोतेराच्छादने ॥ ५४ ॥

प्रपूर्वात् वृणोतेर्घञ् वा स्यात् । प्रावारः प्रवरः । आच्छादने किम् । प्रवरा गौः । प्रशस्तेत्यर्थः ॥

परौ भुवोऽवज्ञाने ॥ ५५ ॥

परिपूर्वाद् भवतेर्घञ् वा स्यात् । परिभावः । परिभवः । अवज्ञाने किम् । सर्वतो भवनम् परिभवः ॥

एरच् ॥ ५६ ॥

इवर्णान्तादच् स्याद्भावे अकर्तरि च कारके । घञोऽपवादः । चयः । अयः । जयः ।

अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् ॥

भयम् । वर्षम् । वृषभो वर्षणादिति भगवत्प्रयोगात् वर्षणमित्यपि भवति ॥ कल्पादिभ्यः प्रतिषेधः१ । कल्पः । अर्थः । मन्त्रः । ण्यन्तेभ्योऽचि प्रतिषिद्धे घञेव । स्वरे विशेषः ।

जवसवौ छन्दसि वक्तव्यौ ॥

अपि प्राप्तेऽज्विधिः । स्वरभेदः ॥

ॠदोरप् ॥ ५७ ॥

ॠकारान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्चाप् स्यात् । घञोऽपवादः । कॄ । करः । गॄ । गरः । शॄ । शरः । स्तु । स्तवः । लू । लवः । दकार उच्चारणार्थः । तेन ह्रस्वेऽपि उवर्णे भवति ॥

ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ॥ ५८ ॥

एभ्योऽप् स्यात् । घञोऽ(घञचोर)पवादः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः । गमः । निश्चिग्रहणं स्वरार्थम् । हस्तादान इत्यनेन निश्चाय इत्यपि ॥

१ इदं ग्रन्थान्तरेषु नोपलभ्यते ।

वशिरण्योश्च ॥

अप् । वशनं वशः । रणन्त्यस्मिन्निति रणः ।

घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम् ॥

भावः कर्तृवर्जितं च कारकं घञर्थः । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् धान्यादिकमिति प्रस्थः । प्रस्नान्त्यस्मिन्निति प्रस्नः । प्रपिबन्त्यस्यां प्रपा । अविध्यन्त्यनेनेत्याविधः । विघ्नन्ति तस्मिन् मनांसि विघ्नः । आयुध्यन्ते तेनायुधम् ॥

उपसर्गेऽदः ॥ ५९ ॥

उपसर्गे उपपदे अत्तेरप् स्यात् । प्रघसः । उपसर्गे किम् । घासः ॥

नौ ण च ॥ ६० ॥

निपूर्वादत्तेर्णः स्यात् चादप् । न्यादः । निघसः ॥

व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ ६१ ॥

एतयोरप् स्यान्न तूपसर्गे । व्यधः । जपः । अनुपसर्गे किम् । आव्याधः । उपजापः ॥

स्वनहसोर्वा ॥ ६२ ॥

आभ्यामब्वा स्यात् । स्वनः । स्वानः । हसः । हासः । अनुपसर्ग इत्येव । प्रस्वानः । प्रहासः ॥

यमः समुपनिविषु च ॥ ६३ ॥

समादिषु यमेर्वाऽप् स्यात् चादनुपसर्गेऽपि । संयमः । संयामः । उपयमः । उपयामः । नियमः । नियामः । वियमः । वियामः । अनुपसर्गे । यमः । यामः ॥

नौ गदनदपठस्वनः ॥ ६४ ॥

निपूर्वेभ्य एतेभ्यो वाऽप् स्यात् । निगदः । निगादः । इत्यादि ॥

क्वणो वीणायां च ॥ ६५ ॥

निपूर्वात् क्वणतेर्वाऽप् स्यात् । निक्वणः । निक्वाणः । अनुपसर्गादपि । क्वणः । क्वाणः । वीणाग्रहणमन्योपसर्गार्थम् । प्रक्वणा वीणा । प्रक्वाणा वीणा । एषु किम् । अतिक्वाणः ॥

नित्यं पणः परिमाणे ॥ ६६ ॥

पण व्यवहार इत्यस्मादप् नित्यं स्यात् परिमाणे गम्ये । मूलकपणः । शाकपणः । पद्मिमाण इति मूलकादीनां संव्यवहारार्थं यो मुष्टिबन्धस्तस्येदं ग्रहणम् । परिमाणे किम् । पाणः ॥

मदोऽनुपसर्गे ॥ ६७ ॥

अप् स्यात् । विद्यामदः । अनुपसर्गे किम् । उन्मादः ॥

प्रमदसंमदौ हर्षे ॥ ६८ ॥

एतौ निपात्येते । हर्षे किम् । प्रमादः । संमादः ॥

समुदोरजः पशुषु ॥ ६९ ॥

समुत्पूर्वस्याजेरप् स्यात् पशुषु । समजः । पशूनां समूह इत्यर्थः । उदजः । पशूनां प्रेरणमित्यर्थः । पशुषु किम् । समाजः । उदाजः ॥

अक्षेषु ग्लहः ॥ ७० ॥

अयं निपात्यते । अक्षस्य ग्लहः । ग्रहेर्लत्वं निपात्यते । अक्षेषु किम् । ग्रहः । ग्लहिः प्रकृत्यन्तरमित्यन्ये ॥

प्रजने सर्तेः ॥ ७१ ॥

सर्तेरप् स्याद् प्रजने । प्रजनः प्रथमं गर्भग्रहणम् । पशूनामुपसरः ॥

ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु ॥ ७२ ॥

न्याविपूर्वाद् ह्वयतेः संप्रसारणमप् च । निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । एषु किम् । प्रह्वायः ॥

आङि युद्धे ॥ ७३ ॥

आङो ह्वेञः संप्रसारणमप् च । आहूयन्ते अस्मिन्नित्याहवः संग्रामः । युद्धे किम् । आह्वायः ॥

निपानमाहावः ॥ ७४ ॥

(आङ्पूर्वस्य ह्वयतेः संप्रसारणमप् वृद्धिश्चोदकाधारश्चेद्वाच्यः । आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ॥)

भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ७५ ॥

(अनुपसर्गस्य ह्वयतेः संप्रसारणमप् च स्याद्भावे । हवः ॥)

हनश्च वधः ॥ ७६ ॥

अनुपसर्गाद्धन्तेरप् स्याद् भावे, हन्तेश्च वधादेशः, स चान्तोदात्तः । चोराणां वधः । भावे किम् । घातः । अनुपसर्गे किम् । अघातः । चकारस्य प्रत्ययेन सम्बन्धात् घञपि । घातः ॥

मूर्तौ घनः ॥ ७७ ॥

मूर्तिः काठिन्यं । तस्मिन् वाच्ये हन्तेरप् स्यात्तस्य च घन इत्यन्तोदात्त आदेशः । मेघघनः । घनं दधीत्यत्र धर्मशब्देन धर्म्युच्यते ॥

अन्तर्घनो देशे ॥ ७८ ॥

अन्तःपूर्वाद्धन्तेरप् घनश्चान्तोदात्त आदेशो देशे वाच्ये । अन्तर्घनः । बाह्लि(ही)केषु देशविशेष उच्यते । केचिदन्तर्घण इति पठन्ति ॥

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ ७९ ॥

प्रपूर्वस्य हन्तेरेतौ निपात्येते अगारैकदेशे वाच्ये । द्वारप्रकोष्ठको बाह्यः अगारैकदेश इष्यते ॥

उद्घनोऽत्याधानम् ॥ ८० ॥

अत्याधाने उद्घन इति निपात्यते । यस्मिन् काष्ठेऽन्यानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते स उच्यते । उद्घातोऽन्यः ॥

अपघनोऽङ्गम् ॥ ८१ ॥

अङ्गे अपघन इति निपात्यते । अपहन्यत इत्यपघनः पाणिः ॥

करणेऽयोविद्रुषु ॥ ८२ ॥

एषु हन्तेः करणे अप् स्यात् घनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनेत्ययोघनः । विघनः । द्रुघनः । द्रुघण इत्यपि केचित् ॥

स्तम्बे क च ॥ ८३ ॥

स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः स्याच्चादप् तत्र च घनादेशः । स्तम्बघ्नः । स्तम्बघनः । स्त्रियान्तु स्तम्बघ्ना स्तम्बघना स्तम्बहतिः स्तम्बहननी इति भवति ॥

परौ घः ॥ ८४ ॥

परिपूर्वाद्धन्तेः करणे अप् स्यात् घश्चादेशः । परिहन्यतेऽनेनेति परिघः ॥

उपघ्न आश्रये ॥ ८५ ॥

आश्रयः सामीप्यम् । अस्मिन्नुपघ्न इति निपात्यते । पर्वतोपघ्नः । उपघातोऽन्यः ॥

संघोद्घौ गणप्रशंसयोः ॥ ८६ ॥

एतयोर्यथाक्रममेतौ निपात्येते । संघः पशूनाम् । उद्घो मनुष्यः । प्रशस्त इत्यर्थः । संघातोऽन्यः ॥

निघो निमितम् ॥ ८७ ॥

निमितमिति उच्चायाविना स'म्यमुच्यते । अत्र निघ इति निपात्यते । निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति निघा वृक्षाः ॥

*ड्वितः क्त्रिः ॥ ८८ ॥

डु इत्यस्यासौ ड्वित् । तस्मात् क्त्रिः स्यात् । डुपचष् पाके । पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमम् । डुकृञ् । कृत्रिमम् । क्त्रेर्मम्नित्यमिति केवलक्त्र्यन्तस्य प्रयोगाभावः ॥

ट्वितोऽथुच् ॥ ८९ ॥

टु इत् यस्य तस्मादथुच् स्यात् । वेपथुः । श्वयथुः ॥

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ ९० ॥

एभ्यो नङ् स्यात् । यज्ञः । याच्ञा । यत्नः । विश्नः । प्रश्नः । प्रश्ने चासन्नकाल इति ज्ञापकात् प्रच्छेः संप्रसारणाभावः । रक्ष्णः ॥

स्वपो नन् ॥ ९१ ॥

स्वपो नन् स्यात् । स्वप्नः ॥

उपसर्गे घोः किः ॥ ९२ ॥

उपसर्गपूर्वात् घोः किः स्यात् । आतो लोपः । निधिः । विधिः ॥

कर्मण्यधिकरणे च ॥ ९३ ॥

कर्मण्युपपदेऽधिकरणे कारके घोः किः स्यात् । जलं धीयतेऽस्मिन्निति जलधिः । उदधिः । अकर्तरीत्यधिकारादेव सिद्धेऽधिकरणग्रहणं कारकान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ ९४ ॥

भावादौ धातोः क्तिन् स्यात् स्त्रियाम् । घञादीनामपवादः । कृतिः । चितिः । भूतिः ।

क्तिन्नाबादिभ्यः ॥

गुरोश्च हल इत्यस्यापवादः । आप्तिः । राद्धिः । दीप्तिः । स्रस्तिः । ध्वस्तिः । आबादेराकृतिगणत्वात् लब्धिरित्यपि ।

श्रुयजिस्तुभ्यः करणे ॥

श्रूयतेऽनयेति श्रुतिः । इष्टिः । स्तुतिः ।

ग्लाज्याहाभ्यो निः ॥

ग्लानिः । ज्यानिः । हानिः ।

ऋकारान्तेभ्यो ल्वादिभ्यश्च क्तिन्निष्ठावत् ॥

कीर्णिः । लूनिः । पूनिः ।

संपदादिभ्यः क्विप् ॥

संपत् । विपत् । क्तिन्नपि । सम्पत्तिः । विपत्तिः ॥

स्थागापापचो भावे ॥ ९५ ॥

एभ्यो भावे क्तिन् स्यात् स्त्रियाम् । अङोऽपवादः । उपस्थितिः । उपगीतिः । संपीतिः । पक्तिः । भावग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् । पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरा-

निति न्यायेन विभाषाख्यानेत्यादिना ण्वुलिञौ भवत एव । कां ख्यायिकाम् । कां ख्यायिम् ॥

मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ॥ ९६ ॥

पंचमीस्थाने प्रथमा । एभ्यो भावे क्तिन् स्यात् स्त्रियां स चोदात्तो मन्त्रे । सामान्येन क्तिनि सिद्धे उदात्तार्थं वचनम् । भाषायामाद्युदात्तः । वृष्टिः । इष्टिः । पक्तिः । मतिः । वित्तिः । भूतिः । वीतिः । रातिः ॥

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ॥ ९७ ॥

मन्त्र इति निवृत्तम् । भावे स्त्रियां क्तिन्नन्ता उदात्ताश्चैते निपात्यन्ते । अवतेर्ज्वरत्वरेत्यूठ् । ऊनेः स्वरार्थं निपातः । यौतेः यूतिः । जीवतेर्जूतिः । दीर्घत्वं निपातनात् । स्यतेः सातिः । निपातनाद्यतिस्यतीतीत्वाभावः । सनोतेर्वा कृतात्वस्य स्वरार्थं निपातनम् । हन्तेर्नस्य इत्वं हिनोतेर्वा गुणो निपात्यते । हेतिः । कीर्तयतेः कीर्त्तिः । युचोऽपवादः ॥

व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ ९८ ॥

एतयोर्भावे क्यप् स्यात् स्त्रियाम् स चोदात्तः । क्तिनोऽपवादः । व्रज्या । इज्या ॥

संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः ॥९९॥

भाव इति न संबध्यते । एभ्यः संज्ञायां क्यप् स्यात् स्त्रियां स चोदात्तः । समजन्त्यस्यामिति समज्या सभा । संज्ञात्वात् वीभावाभावः । न हि वीभावे सति संज्ञा गम्यते१ । निषद्या ।

(१) २।४।५६ सूत्रे 'क्यप्यपि न' इति वार्तिकं दृश्यते ।

आपणः । निपतन्त्यस्यामिति निपत्या पिच्छिला भूमिः । मन्यतेऽनयेति मन्या । विद्यते गृह्यतेऽनयेति विद्या । सूयते सोमोऽस्याम् इति सुत्याऽभिषवदिवसः । शय्यतेऽस्यामिति शय्या । भरणं भृत्या जीविका । संज्ञाग्रहणादधिकाराभावेऽपि भाव एव प्रत्ययः । तेन भार्येति सिद्ध्यति । ईयते गम्यतेऽनयेति इत्या ॥

कृञः श च ॥ १०० ॥

भावे कृञः शः स्यात् क्यप् च । क्रिया । कृत्या । क्तिन्नपि । कृतिः ॥

इच्छा ॥ १०१ ॥

इषेर्भावे स्त्रियां शः यगभावश्च निपात्यते । क्तिनोऽपवादः । एषणमिच्छा ॥

परिचर्यादीनामपि निपातनम् ॥

परिचरणं परिचर्या । सृ । परिसर्या । गुणो निपातनात् । मृग । चौरादिकोऽदन्तः । अतो लोपाभावो निपातनात् । मृगया । अटाट्या । द्विर्वचनाभ्यासदीर्घौ निपातनात् ॥

जागर्तेरकारो वा ॥

जागर्या । जागरा ॥

अ प्रत्ययात् ॥ १०२ ॥

प्रत्ययान्ताद्धातोरकारप्रत्ययः स्यात् स्त्रियां भावे । क्तिनोऽपवादः । चिकीर्षा । पुत्रीया ॥

गुरोश्च हलः ॥ १०३ ॥

गुरुमान् हलन्तो यस्तस्मादः स्यात् स्त्रियाम् । ईहा । ऊहा । गुरोः किम् । भक्तिः । हलः किम् । नीतिः ॥

षिद्भिदादिभ्योऽङ् ॥ १०४ ॥

षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् स्यात् । जॄष् । जरा । त्रपूष् । त्रपा । भिदादिभ्यः । भिदा विदारणे । भित्तिरन्या । छिदा द्वैधीकरणे । छित्तिरन्या । आरा शस्त्र्याम् । आर्तिरन्या । अत्राङ्ग सहोपसर्गादृतीति वृद्धिः । धारा प्रपाते । धृतिरन्या । हारा । कारा ज्योतिषि । आरादौ गुणे कृते दीर्घत्वं निपात्यते । लेखा । गुणो निपातनात् । लस्य रो वा । रेखा । चुडेर्डत्वं दीर्घश्च । चूडा । गुहा गिर्योषध्योः । गूढिरन्या । कृपेः संप्रसारणं च । कृपा । श्रद्धा । मेधा ॥

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥ १०५ ॥

एते एयन्ता एव सर्वे गृह्यन्ते । एभ्योऽङ् स्यात् स्त्रियाम् । युचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा । चाद्युजपि । चिन्तना ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ १०६ ॥

उपसर्गपूर्वेभ्य आदन्तेभ्योऽङ् स्यात् स्त्रियाम् । क्तिनोऽपवादः । उपधा ॥

श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः ॥

श्रद्धा । अन्तर्धा ॥

ण्यासश्रन्थो युच् ॥ १०७ ॥

एयन्तादासश्रन्थोश्च युच् स्यात् । आपवादः । भावना । आसना । श्रन्थना । अस्त्रियामिति प्रतिषेधश्च यत्रोत्सर्गापवादौ द्वावपि स्त्र्यधिकारविहितौ तत्रैव । तेन वासरूपेण

ण्यत्सम्भवाद्वास्या इत्यपि सिद्धम् ॥

घट्टिवन्दिविदिभ्यश्च ॥

घट्टना । वन्दना । वेदना । घटनेत्यपि ॥

इषेरनिच्छार्थस्य ॥

अन्वेषणा ॥

परेर्वा ॥

पर्येषणा । परीष्टिः ॥

रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् ॥ १०८ ॥

धातोः स्त्रियां बहुलं ण्वुल् स्यात् रोगाख्यायाम् । मच्छर्दिका । क्वचिन्न । शिरोऽर्तिः ॥

धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् ॥

शायिका । आसिका ॥

इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे ॥

वहिः । पचतिः । क्वचिन्न । मनः ॥

वर्णात्कारः ॥

अकारः । इकारः । क्वचिन्न । अस्य च्वौ ॥ संघाताच्च क्वचित् ॥ एवकारः ॥

रादिफः ॥

रेफः । रकार इत्यपि ॥

मत्वर्थाच्छः ॥

मत्वर्थीयः । मतुवर्थीय इत्यपि ॥

इणजादिभ्यः ॥

आजिः । आदिः ॥

इञ् वपादिभ्यः ॥

वापिः । वासिः । वाचिः ॥

इक् कृष्यादिभ्यः ॥

कृषिः । किरिः । गिरिः ॥

संज्ञायाम् ॥ १०९ ॥

संज्ञायां धातोर्ण्वुल् स्यात् स्त्रियाम् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । सालभञ्जिका ॥

विभाषाऽऽख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ॥ ११० ॥

प्रश्ने उत्तरे च गम्यमाने धातोरिञ् स्यात् चात् ण्वुल् । विभाषाग्रहणादन्योऽपि यथाप्राप्तं स्त्रियाम् । कां त्वं कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाऽकार्षीः । सर्वां कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिमकार्षम् । इत्यादि ज्ञेयम् ॥

पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् ॥ १११ ॥

एषु गम्यमानेषु धातोर्ण्वुच् स्यात् स्त्रियाम् । पर्यायः परिपाटी । भवतः शायिका । अर्हे । अर्हति भवान् पयःपायिकाम् । ऋणे । इक्षुभक्षिकां मह्यं धारयसि । उत्पत्तौ । ओदनभोजिका उदपादि । वेत्येव । चिकीर्षोत्पद्यते । चः स्वरार्थः ॥

आक्रोशे नञ्यनिः ॥ ११२ ॥

नञ्पूर्वाद्धातोः स्त्रियामनिः स्यादाक्रोशे गम्ये । क्तिआद्यपवादः । आक्रोशः शापः । अकरणिस्ते वृषल भूयात् । आक्रोशे किम् । अकृतिर्देवदत्तस्य । नञि किम् । मृतिस्ते वृषल ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ११३ ॥

भावे अकर्तरि स्त्रियामित्यादि निवृत्तम् । कृत्या ल्युट् च बहुलमर्थेषु स्युः । स्नान्त्यनेनेति स्नानीयम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः । ल्युडपि । अपसिच्यत इत्यपसेचनम् । बहुलग्रहणात् कृन्मात्रस्यार्थान्तरेऽपि यथाप्रयोगं वृत्तिः । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । गलेचोपकः ॥

नपुंसके भावे क्तः ॥ ११४ ॥

धातोर्भावे क्तः स्यान्नपुंसके । हसितम् । स्मितम् ॥

ल्युट् च ॥ ११५ ॥

नपुंसके भावे । शयनम् । आसनम् ॥

कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् ॥ ११६॥

येन संस्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखं जायते तस्मिन् कर्मण्युपपदे नपुंसके भावे धातोर्ल्युट् स्यात् । नित्योपपदसमासार्थं वचनम् । ओदनभोजनं सुखम् । कर्मणि किम् । तूलिकाया उत्थानं सुखम् । संस्पर्शात्किम् । अग्निकुण्डस्योपासनं सुखम् । कर्तुः किम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । शरीरेति किम् । पुत्रस्य परिष्वञ्जनं सुखम् । मानसप्रीतिरत्र । सुखं किम् । कण्टकानां मर्दनं दुःखम् । सर्वत्रासमासः प्रत्युदाहरणे ॥

करणाधिकरणयोश्च ॥ ११७ ॥

एतयोरभिधेययोर्धातोर्ल्युट् स्यात् । घञपवादः । इध्मप्रव्रश्चनः । अधिकरणे । गोदोहनी ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ ११८ ॥

करणेऽधिकरणे च धातोर्घः स्यात् पुंसि संज्ञायाम् । दन्तच्छदः । अधिकरणेऽपि । एत्य तस्मिन् कुर्वन्तीत्याकरः । पुंसि किम् । प्रसाधनम् । संज्ञायां किम् । प्रहरणो दण्डः ॥

गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ ११९ ॥

एते घान्ता निपात्यन्ते पूर्वस्मिन्नर्थे । हलश्चेति घञोऽपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरः । संचरः । वहन्त्यनेन वहः । व्रजः । व्यजः । निपातनाद्वीभावो न । एत्यैतस्मिन् पणन्त इत्यापणः । निगच्छन्त्यस्मिन्निति निगमः । चात्कषः निकषः । प्रायग्रहणेनैव सिद्धेरशिष्योयं योग इत्याकरे ॥

अवे तृस्त्रोर्घञ् ॥ १२० ॥

अवपूर्वयोरेतयोः करणाधिकरणयोर्घञ् स्यात् संज्ञायाम् । अवतारः । अवस्तारः । प्रायेणानुवृत्त्या असंज्ञायामपि । अवतारो नद्याः ॥

हलश्च ॥ १२१ ॥

हलन्तात् पुंसि संज्ञायां करणाधिकरणयोर्घञ् स्यात् । घापवादः । लेखः । वेदः । मार्गः । अपामार्गः ॥

अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च ॥ १२२ ॥

एते पुंसि संज्ञायां घञन्ता निपात्यन्ते । अधीयते एत्यास्मिन्नित्यध्यायः । नीयतेऽनेनेति न्यायः । उद्युवन्त्यनेन उद्यावः । संह्रियते अनेनेति संहारः । आध्रियन्तेऽस्मिन्नित्याधारः । आवयन्त्यस्मिन्नित्यावायः । चादवहारः ॥

उदङ्कोऽनुदके ॥ १२३ ॥

उत्पूर्वादञ्चतेर्घञ् निपात्यते अनुदके। तैलमुदच्यते उद्धि्रयते अस्मिन्निति तैलोदङ्कः, घृतोदङ्कः, चर्मादि। अनुदके किम्। उदकोदञ्चनः। हलश्चेत्यनेनैवात्र घञ्सिद्धः प्रायवचनेन च गोदोहनः प्रसाधनः इत्यत्रेवोदकोदञ्चन इत्यत्रापि घञभावसिद्धेश्चाशिष्योऽयं योग इत्याकरे ॥

जालमानायः ॥ १२४ ॥

आङ्पूर्वान्नयतेः करणे घञ् निपात्यते जालं चेद्वाच्यम्। आनीयन्ते मत्स्या अनेनेत्यानायो मत्स्यानाम् ॥

खनो घ च ॥ १२५ ॥

खनतेः करणाधिकरणयोर्घः स्यात् घञ् च। आखनः। आखानः।

खनो डडरेकेकवकाः ॥

आखः। आखरः। आखनिकः। आखनिकवकः ॥ खनो घ चेत्यत्र घित्करणसामर्थ्यादन्यत्रापि घः। तेन भगः पदम् खलः इत्यादि सिद्धम् ॥

ईषद्दुस्सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ १२६ ॥

ईषदादिष्वेतदर्थेषु उपपदेषु धातो खल् स्यात्। कृच्छ्रं दुःखम्। तद्गुरो विशेषणम्। अकृच्छ्रं सुखम्। तद्वितरयोः। ईषत्करः। दुष्करः। सुकरः। एषु किम्। कृच्छ्रेण कार्यः। एतदर्थेषु किम्। ईषत्कार्यः। अत्र मनागर्थे ईषच्छब्दः ॥

अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन ॥

चितिः। कृतिः। खल्। ईषच्चयः। सुलवः। अन। च-

यनः । लवनः । खल् । इषद्भेदा । भज । सक्तुधानी ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ॥ १२७ ॥

कर्तृकर्मणोरीषदादिपूर्वयोर्यथाक्रममुपपदयोः भूकृञोः खल् स्यात् । यथासंख्यमिति सूत्रे कर्तृकर्मणोर्यथासंख्यं भगवता निराकृतम् । च्व्यर्थवृत्तित्वाङ्गीकारे सामर्थ्यादेव यथासंख्यसिद्धिरिति तु प्रतिभाति । चादुपपदसमुच्चयः । खित्वसामर्थ्यात् कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमित्याश्रयणे बाहुलकाद्वा ईषदादीनामेव कर्तृकर्मपूर्वत्वम् । न कर्तृकर्मणोरीषदादिपूर्वत्वम् । अनाढ्येन भवता ईषदाढ्येन शक्यं भवितुम् ईषदाढ्यंभवं भवता । दुराढ्यंभवम् । स्वाढ्यंभवम् । अनाढ्यः आढ्यः क्रियते सुखेन ईषदाढ्यंकरः । दुराढ्यंकरः । स्वाढ्यंकरः ॥

कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोरेव ॥

नेह । आढ्येन सुभूयते ॥

आतो युच् ॥ १२८ ॥

ईषदादिपूर्वादादन्ताद्युच् स्यात् । खलोऽपवादः । कर्तृकर्मणोरिति न स्वर्यते । इषत्पानः दुष्पानः सुपानः सोमः ॥

छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ १२९ ॥

ईषदादिष्वेभ्यः छन्दसि युच् स्यात् । खलोपवादः । सूपसदनम् ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १३० ॥

छन्दसि युच् । सुवेदनाम् ।

भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यः ॥

सूचीपत्रम् ।

...णपाठः	०	४	०
...ोलप्रकाशः	२	८	०
...लहरी	०	१	०
...ारणी	०	४	०
...ातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्म्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
धातुपाठः (शिला -))	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	०	६
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	४	०
भट्टीकाव्य ५ सर्ग	०	६	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	१	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
वार्तिकपाठः	०	४	०
विष्णुसहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	४	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	०

विज्ञापनम् ।

—:०:—

बनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतः निबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषाऽनुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य ।॥) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्महाशयैर्यैःकानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ३	३	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीत-भाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ३	३	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यं	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम्	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्)	८	०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३	०
टुप्टीका खण्डानि ४	४	०
पातञ्जलदर्शनम्।श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाऽऽख्यवृत्तिस०	१	०
व्याकरणमिताक्षरा।सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमदन्नंभट्टप्रणीता ख० ३	३	०
न्यायलीलावती (यन्त्रस्था)	०	०

व्रजभूषण दास और कम्पनी

चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस ।